

İSTATİSTİKSEL VERİLERİN IŞIĞINDA CUMHURİYETİN ONUNCU YIL DÖNÜMÜNDE BURSA'DAKİ BAŞLICA SANAYİ SEKTÖRLERİNİN DURUMU

*The Status of Main Industrial Sectors in Bursa on the Tenth Anniversary of
the Republic in the Light of Statistical Data*

Turgay AKKUŞ*

ÖZ: Bursa, Osmanlı Devleti döneminden itibaren ipeğin merkezinde olduğu tekstil endüstrisinin öncülük ettiği dinamik iktisadi yapılanmasıyla Cumhuriyete miras kalan en önemli üretim merkezlerinden birisiydi. XX. yüzyılın başında yaşanan küresel ve ulusal ölçekli siyasî ve iktisadi gelişmeler, kentin sosyo-ekonomik dokusunda değişimler yaratmıştır. Kentin sanayi yapılanmasında hâkim konumda bulunan Ermeniler ve Rumlar, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sürecinde yaşanan siyasî ve sosyo-ekonomik gelişmelerden dolayı kentten ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu durum kısa vadede kentin iktisadi dinamizmini olumsuz etkilemiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren merkezi yönetimin, millî ekonomi, millî burjuvazi, sanayileşme ve kendi kendine yetme gibi hedefler çerçevesinde örgütlediği iktisat politikaları yerel düzlemde yansımalarını bulmuştur. Bu bağlamda, Cumhuriyetin onuncu yıl dönümünde, kentteki üretim kolları modern bir sanayi yapılanmasının özelliklerini göstermeye başlamıştır. Mekanizasyon süreci genişlerken, işletmelerin sayısı ve üretim hacmi artmış, üretimin emek ve sermaye boyutu da millî bir nitelik kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Sanayi, Ekonomi, İpek, Cumhuriyet

ABSTRACT: Bursa was one of the most important production centers inherited to the Republic with its dynamic economic structure dominated by the textile industry, in which silk was the center, since the imperial period. At the beginning of the 20th century the global and national political and economic developments created important changes in the socio-economic structure of the city. Especially the Armenians and Greeks, who had a dominant position in the sericulture industry, had to leave the city due to the political and socio-economic developments experienced during the Balkan Wars, the First World War and the War of Independence. This situation negatively affected the economic dynamism of the city in the short term. Since the first years of the Republic, the economic policies organized by the central government within the framework of objectives such as national economy, national bourgeoisie, industrialization and self-sufficiency found their reflections at the local level. In

* Dr., BUÜ., Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölüm Başkanlığı, BURSA, takkus@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5409-7931

Geliş Tarihi / Received: 02.02.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 04.03.2022

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

this context, on the tenth anniversary of the Republic, the production branches in the city began to show the characteristics of a modern industrial structure. While the mechanization process expanded, the number of enterprises and the volume of production increased, the capital and labor dimension of production gained a national character.

Keywords: Bursa, Industry, Economy, Silk, Republic

Giriş

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve bunların sonuçlarının belirleyici olduğu bir toplumsal yapılanmaya sahipti. Siyasal alanda iktidarın kaynağı dünyevileştirilerek ulusal egemenliğe dayanan yeni bir rejim ve hukuksal düzen tesis edildi. İktisadi boyutta öncelikle ekonominin tüm aktörlerinin temsilcilerinin katılımıyla gelecekteki iktisat politikalarının tartışıldığı 1923 Türkiye (İzmir) İktisat Kongresi toplandı. Lozan Barış Antlaşması'nı izleyen dönemde devlet özel teşebbüsü desteklemeye yönelik yasal düzenlemeleri ve uygulamaları hayata geçirdi. 1929 Ekonomik Buhranı ve sonrasındaki gelişmeler, devletin hem yatırımcı hem de işletmeci olarak iktisadi hayatta ağırlıklı bir rol oynadığı devletçilik politikalarının zeminini hazırladı. İktisadi bağımsızlık, ulusal kaynaklara dayanma, ulusal burjuvazi, ulusal ekonomi, sanayileşme ve kendine yetme kavramları çerçevesinde örgütlenen iktisat politikaları yerel ölçekli ekonomik yapılanmaları da etkiledi.

Bursa, Osmanlılar döneminden itibaren ipeğin merkezinde olduğu tekstil endüstrisinin öncülük ettiği dinamik iktisadi yapılanmasıyla Cumhuriyete miras kalan en önemli üretim merkezlerinden birisiydi. Yüzyılın başında yaşanan küresel ve ulusal ölçekli siyasi ve iktisadi gelişmeler, kent sosyo-ekonomik yapılanmasında değişimler yarattı. İpeğe dayalı üretim ve ticaret faaliyetleri kent ekonomisi içinde ağırlığını korumakla birlikte yüzyıllardır bu alanda hâkim konumda bulunan Museviler dışındaki gayrimüslim toplulukların sevk ve iskân uygulamaları ve savaşlar nedeniyle Bursa'dan ayrılmak zorunda kalmaları, kentin iktisadi dinamizmini kısa vadede olumsuz etkiledi. Merkezi yönetimin üretime yönelik teşvikleri ve millî burjuvazi yaratma-güçlendirme çabaları sayesinde Bursa, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren iktisadi alanda yeniden ön plana çıkmaya başladı. Bu bağlamda çalışmamızın Cumhuriyetin onuncu yıl dönümünde Bursa'daki üretim kollarının içinde bulunduğu durumu tespit etmeyi amaçladığı söylenebilir. Söz konusu amaç ekseninde kentteki başlıca sanayi sektörleri; üretim araçları, hammadde, kredi-finansman, vergilendirme, emek, sermaye başlıkları altında incelenmiştir. Çalışmada öncelikle Bursa'nın Cumhuriyete kadar olan sanayi yapılanmasıyla ilgili genel bir çerçeve oluşturulmuştur.

İkinci bölümde ise Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kentteki başlıca üretim sektörleri olan tekstil, deri, gıda, metal ve ahşap-mobilya sanayilerinin yapılanması; üretim araçları, hammadde, kredi-finansman, vergilendirme, emek, sermaye boyutları bağlamında ortaya konulmaya çalışılmıştır. İncelenen döneme ilişkin verilerin kaynağını ise resmî istatistikler, yıllıklar ve süreli yayınlar oluşturmaktadır.

A) Osmanlı Devleti Döneminde Bursa'da Sanayi

XV. yüzyıldan itibaren ticaret ve faal bir üretim merkezi olan Bursa, Doğu ile Batı arasındaki ticari ağların üzerinde önemli bir role sahipti (Braudel, 2017: 407). XVI. yüzyıl başında kentte 1.000'e yakın ipekli dokuma tezgâhı bulunmaktaydı (İnalçık, 2014: 303). Ancak yüzyılın başında yaşanan Osmanlı-İran savaşları kentin ekonomisinde önemli bir yere sahip olan ipekçiliğe dayalı üretim örgütlenmesini olumsuz etkiledi (Dalsar, 1960:131-132). Ham ipek miktarındaki düşüş ve Avrupalı tacirlerin rekabeti, yerli ipek üretimini zorunlu hale getirdi. Böylece ipekböceği yetiştiriciliği, ham ipek üretimi ve ipekli dokumacılık alanında XX. yüzyılın son çeyreğine değin uzanacak köklü bir değişimin temelleri atıldı. XVIII. yüzyılda kentte dokumacılığın öncülük ettiği el sanatlarına dayalı endüstri üretimi yaygınlaşarak artmaktaydı (Genç, 2000: 212).

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'nin liderliğinde gelişen Sanayi Devrimi, sanayileşen batılı ülkelerle dünyanın geri kalanı arasındaki ilişkiler ağını köklü biçimde değiştirdi. Kol gücüne dayalı, emek yoğun, yüksek maliyetli ve düşük hacimli üretim formasyonuna sahip çevre ülkeler, sanayileşen Batılı-merkez ülkelerin hammadde kaynağı ve pazarı haline getirildiler. Osmanlı Devleti'ndeki üretim sektörleri ve ilişkileri söz konusu değişimden genellikle olumsuz etkilendi. Bursa'nın üretim örgütlenmesi, XIX. yüzyıldan itibaren kentte bulunan gayrimüslimler ve yabancıların öncülük ettiği bir değişime tanıklık etti. Nitekim 6 Haziran 1889'da kurulan Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'nda, 1889 Aralık ayı itibarıyla kayıtlı bulunan 74 üyeden 66'sı kentin gayrimüslim topluluklarına mensuptu (Üsküdarı, 1972:94). Bu kompozisyon Cumhuriyetin ilanına değin uzanan süreçte de değişmedi, sayıları 750'ye ulaşan üyelerin dağılımında 437 üye ile gayrimüslim topluluklar odadaki ağırlıklarını korumuşlardı.

XIX yüzyılda Bursa'da ipekçilik sektöründeki gelişmeler, kentteki üretim ilişkilerini ve sanayi yapılanmasını dönüştürmeye başlamıştı. 1851'de kentte 8 ipek fabrikası ve 650 mancınık bulunurken 1856'da bu rakam 37 ipek fabrikası ve 3.000 mancınığa, 1860'larda ise 90 ipek fabrikası ve 5.400 mancınığa ulaşmıştı (Akkuş, 2010: 89). 1898'de şehirdeki filatür

fabrikalarında 1.857.000 kilogramlık ham ipek üretimi gerçekleştirilmişti. Üretimin bir bölümü başta Fransa olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine ihraç edilmekteydi (HVS, 1316/1898: 267).

XX. yüzyılın başlarında ipekçiliğin öncülük ettiği tekstil sektörü, Bursa sanayisinin dinamizmini oluşturmaktaydı. 1906'da Bursa'da 44 fabrikada 2.364 adet mancınıkta ham ipek üretimi sürdürülmekteydi (HVS,1324/1906: 278). İkinci Meşrutiyet sürecinde siyasî düzlemde İttihat ve Terakki'nin belirleyici bir konuma ulaşması, iktisat politikalarında değişime neden oldu. 1908'den itibaren çerçevesi Batı tarafından oluşturulmuş bulunan küresel iktisadi yapılanmanın etkisiyle gelişen "iktisadi toplum" düşüncesi doğrultusunda, devlet eliyle girişimciliğin özendirildiği ve yeni şirketlerin kurulduğu bir döneme tanıklık edildi. Etnik ya da dinsel ayrım gözetilmeksizin, ittihâd-ı anâsır siyasası ekseninde Osmanlı tebaasına yönelik olarak örgütlenen teşvik uygulamaları, taşrada da etkisini gösterdi (Akkuş, 2008: 125). Nitekim Bursa'daki gayrimüslim ve Müslim girişimciler tarafından Bursa Mensucât-ı Osmaniye Anonim Şirketi (1910) gibi yeni şirketler kurulurken, tekstil endüstrisinde makineleşme süreci de gelişmeye başladı. 1910'da Dervişoğlu Kokas'ın Fransa'dan getirttiği ilk dokuma makinesi, (Dalsar, 1960: 432) dokumacılık endüstrisinde mekanizasyon sürecinin başlangıcını oluşturdu. Kentte pek çok işletmenin kurulduğu bu dönemde Ermeni girişimciler üretimde makineleşmenin gelişimine öncülük ettiler. 1913-1915 periyodunda 32'si gayrimüslim tebaa ve yabancılara, 7'si Müslümanlara, 2'si devlete ait olmak üzere 41 tane filatür fabrikası faaliyet göstermekteydi (1913-1915 OSİ, 1917: 125). Bu fabrikalarda 4.000'e yakın işçiyle yıllık 1.000.000 kilogram ham ipek üretilmekteydi.

Balkan Savaşları'nın ittihâd-ı anâsır siyasasına son darbeyi vurması, iktisadi alanda ağırlığı oluşturan gayrimüslimlerin yerine Müslüman-Türk ögenin ikâme edilmesini de amaçlayan millî iktisat politikası ve buna bağlı uygulamaların hayata geçirilmesine zemin hazırladı. Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı koşullar merkezi yönetime bu yönde yeni adımlar atma olanağı verdi (Toprak, 2012: 45). 1915'te çıkartılan Sevk ve İskân Kanunu ve yarattığı sonuçlar, Bursa'nın sanayi yapılanmasını da etkiledi. Kentten ayrılmak zorunda kalan Ermenilerin sahip oldukları küçük ve büyük ölçekli ticari işletmeler ve dokumacılık endüstrisi içinde yer alan fabrikaların savaş boyunca atıl durumda kalmaması için ucuz fiyatlarla Müslüman şirketlere kiraya verilmesi (BOA. DH. ŞFR. D.64/39) vb. uygulamalar, üretim örgütlenmesindeki etnik ve dinsel kompozisyonu Müslüman-Türk unsur

lehine değiştirdi. Birinci Dünya Savaşı'nda şehirdeki birçok fabrika, atölye ve yüzlerce tezgâh, ordunun gereksinimlerinin karşılanması için üretim yaptı (Ertuğrul, 18 Mayıs 1916: 1). Öte yandan bazı şişletmelerin de hammadde sağlanamama veya sahibinin başında bulunamaması gibi nedenlerden dolayı kapalı kaldı, barış döneminde bunların yeniden faaliyetlerine başlaması öngöröldü (Tökin, 1949: 19). Endüstrinin lokomotifi olan ipekçilik sektöründe savaş koşullarından dolayı ihracat olanaklarının kalkması, iç tüketimdeki daralmadan ötürü ürün değerindeki düşme gibi gelişmeler kozacılığın gerilemesine ve dutlukların sökülmesine yol açtı (Eldem, 1994: 172). Savaşın insan kaynakları, sermaye, üretim örgütlenmesi, iç ve dış ticaret ağlarında oluşturduğu hasarlar kentteki sanayi sektörlerinde geçmişe kıyasla gerilemelere neden oldu. 1915 yılında ipekli dokumacılık alanında faaliyet gösteren yalnızca iki fabrika bulunmaktaydı (OSİ, 1917: 137). Koza üretimindeki düşüş ipek endüstrisindeki tesislerin çoğunun üretimlerini durdurmasında belirleyici bir faktördü.

Savaşın bitiminde Ermeniler şehre dönerek sahip oldukları sanayi şişletmelerini geri alabildiler. Ancak savaş öncesi üretim kapasitesine ulaşabilmek mümkün olmadı (Dalsar, 1960: 433). Bursa'nın iktisadi yapılanmasında hayati bir yere sahip olan ipekçilik endüstrisi 1912'de başlayıp 1922 sonlarına değin uzanan savaşlar silsilesinden olumsuz etkilendi. 1912-1913 yıllarında 41 fabrikanın faaliyette olduğu Bursa bölgesinde koza üretimi 3.185.859 kilogram iken, 1915'te 3.948.225 kilograma ulaşmıştı. 1921'de önce 350.000 kilograma, 1922'de ise 300.000 kilograma düşerken (BİYMY 1934: 22) fabrika sayısı da 1921'de 20'ye geriledi. Bu arada 1920-1922 yılları arasında kentteki fabrikaların araç ve gereçlerinin %60'ı zarar görmüştü (Levant Trade Review, 1920:552). Betimlenen bu olumsuzlukların arka planında; yakıt için dut ağaçlarının yaklaşık %80'inin kesilerek tahrip edilmesi, yeniden yapılanma için sermaye eksikliği, ipek piyasasındaki dalgalanmalar, ölkedeki genel istikrarsızlık, siyasi durum nedeniyle üreticilerin %20'sinin faaliyetlerine devam edememesi gibi etmenler bulunmaktaydı (Courthope-Munroe, 1921:14). Yaşanan gelişmelere karşın 1921 yılı itibarıyla Fransız ipek ithalatçıları Bursa ipek piyasasına hâlâ hâkimdiler ve yetiştiricilere fon sağlamaktaydılar (American Silk Journal, 1921: 63).

B) Ulus-Devlet İnşa Sürecinde Bursa'da Sanayi Sektörleri

1923 yılı itibarıyla Bursa, 111.473 kişilik bir nüfusa, Gemlik ve Mudanya limanlarıyla deniz ötesi ticari bağlara, zengin tarımsal ürünlere, ılıcalara, ipekçiliğin baskın olduğu bir sanayi yapılanmasına sahip bir kentti. Kurtuluş

Savaşı sürecinde yaşanan Yunan işgali, şehir hayatının sosyal ve siyasi boyutlarının yanında üretim boyutunda da olumsuzluklara neden olmuştu. Kurtuluşu izleyen dönemde Museviler ve bazı yabancılar dışındaki gayrimüslimlerin kenti terk etmesiyle yaşanan demografik hareketlilik, Bursa'nın ekonomik yapılanmasında hem sermaye ve işletmecilik hem de emek arzı ekseninde üretim ve ticari ilişkilere yansıyan olumsuzluklar doğurdu (Akkuş, 2010: 375; Stotz, 1939: 97).

Savaşların ülke ekonomisi üzerinde yaratmış olduğu tahribat karşısında, Cumhuriyetin kurucu kadroları olanaklar çerçevesinde bir rehabilitasyon politikası örgütlemeye giriştiler. Bu bağlamda 1924 yılında çıkartılan 688 sayılı yasayla yerli üretimin korunmasına yönelik ilk adımlar atıldı. 1927 Teşvik-i Sanayi Yasası ve 1929 yılına tarihlenen ulusal sanayiye koruma ve geliştirmeyi amaçlayan düzenlemeler, yerli üretimin himayesi ve geliştirilmesi bağlamında anlam kazanmaktaydı. Bunların yanı sıra 1929'da Türkiye'nin gümrük tarifelerini serbestçe belirlemeye başlaması Bursa gibi önemli üretim merkezlerini olumlu yönde etkiledi.

Kentte ipeğe dayalı sanayiye geliştirmek için Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1923 yılının Nisan ayında ipek kozalarını, okrua vergisinden muaf olan sanayi malzemeleri arasına dâhil etti. İplik fabrikalarının kullanımına yönelik kredi olanakları yaratıldı. İpekböceği üreticileri için de benzer bir düzenleme hazırlığına girişildi. Son olarak özel bir komisyon, Bursa ipek endüstrisinin geliştirilmesi amacıyla görevlendirildi (Ravndal, 1926: 112). 1925'te hükümetten ve bankalardan sağlanan mâlî destek sayesinde 200.000 sterlinlik bir tekstil fabrikasının temelleri atıldı. Ayrıca yerel ipek endüstrisini restore etmek ve üretim araçlarını geliştirmek için bir komisyon kuruldu (Ravndal, 1926: 165). 1927 yılında çıkartılan Teşvik-i Sanayi Kanunu bu adımları perçinleyen bir nitelik taşımaktaydı.

Teşvik-i Sanayi Kanunu kentteki sanayi sektörleri açısından önemli bir yasal düzenleme niteliği taşımaktaydı. Yasadan yararlanabilmek için; en az 10 beygirlik bir muharrik kuvvet ile işleyen ve yıllık 1.500 gündeliğe tekabül edecek miktarda işçi çalıştıran fabrikalar, birinci sınıf sanayi işletmesi olarak kabul edildi. Muharrik kuvvetinin miktarı 10 beygirden az olup da yıllık çalıştırdığı işçi gündelik miktarı en az 1.500 olan veya bu miktar 1.500'den az olup da muharrik kuvveti 10 beygir gücünde olan veya muharrik kuvveti olmayıp da çalıştırdığı işçi miktarı 10'dan fazla olan fabrikalar ikinci sınıf sanayi müessesesi olarak tanımlandı. Muharrik kuvveti, 10 beygirden az olup yıllık çalıştırdığı işçi miktarı 750'yi aşan işletmeler üçüncü sınıf sanayi müessesesi ve son olarak, tezgâh veya el ile her tür dokumacılık, halıcılık,

trikotaj, urgancılık, dantelcilik vb. iş yapan işçilerin bir bina dâhilinde toplu bir halde çalıştıran müesseseler ise dördüncü sınıf sanayi müessesesi şeklinde sınıflandırıldı (Resmi Gazete, 15 Haziran 1927, S. 608, s. 2623-2624).

Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan dokuma sanayindeki işletmelerin %22.48'i Bursa'da bulunmaktaydı ki bu durum kenti, ülke genelinde, İstanbul'dan sonra ikinci sıraya yerleştirmektedir. Bursa söz konusu yasadan yararlanan; madencilikte 1, tarım-hayvancılıkta 20, dokumacılıkta 56, orman ürünlerinde 2, kimya da 3, karışık 3 ve çeşitli 3 olmak üzere toplam 88 işletmeyle ülke genelindeki sanayi işletmelerinin %7.70'ne ev sahipliği yapmaktaydı (Tökin, 1949: 101-102). 1927 Sanayi Sayımına göre kentte 22'si maden çıkarma, 599'u tarım, evcil hayvanlar, av ve balıkçılık, 303'ü dokuma, 248'i sair bitkisel madde ve ağaç mamulleri, 26'sı inşaat, 281'i maden-maden işletmesi ve makine, 10'u kimya ve 16'sı çeşitli sanayi sektörlerinde olmak üzere toplam 1.511 işletme faaliyet göstermekteydi (1927 Sanayi Sayımı, 1969: 36). Bu durum Bursa'da Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanan işletme sayısının toplama göre düşük kaldığına işaret etmekteydi. İşletmelerin önemli bir bölümünün yasanın belirlediği ölçütleri sağlayamaması söz konusu düşüklüğün arka planını oluşturmaktaydı. Aynı sayımın sonuçlarına göre Bursa; 6-20 kişi arasında istihdam sağlayan 5.128 işletmenin %7.86'sına, 21-100 kişiyi istihdam eden 717 işletmenin %1.09'una, 101 ve daha üzerinde kişiyi istihdam eden 155 işletmenin %0.24'üne, toplamda ise ülkedeki tüm sanayi kuruluşlarının %4.92'sine ev sahipliği yapmaktaydı (1927 Sanayi Sayımı, 1969: 46). Kentte gıda, dericilik, çikolata, şekerleme, helva ve levazımı, zeytinyağı, fanila ve çorap, havlu, peştamal, her nevi çarşaf ve hamam takımları, yünlü dokuma, yün ipliği, mobilya, kimya-boya, bıçakçılık, arabacılık gibi üretim kolları bulunmakla birlikte ipekçiliğe dayalı sanayi sektörleri başat bir role sahipti. Bu sektörlerin Cumhuriyetin ilk yıllarındaki görünümü, savaşların ardından bir durum tespiti yapmaya olanak vermemekteydi.

B. 1. Tekstil Sanayi

Tekstil sanayi Osmanlı Devleti döneminden beri Bursa'daki sanayi sektörleri arasında üretim, mekanizasyon, emek-sermaye, ihracat-ithalat gibi parametreler ekseninde başat bir niteliğe sahipti. Cumhuriyetin ilk yıllarında da bu özelliğini koruyan tekstil sanayi çeşitli üretim kollarından oluşmaktaydı. Bunlar arasında ipeğe dayalı üretim kolları olan ipek ipliği-koza üretimi, ipekli mensucat, ipekböceği tohumculuğu ön plandaydı. Yün ipliği üretimi, yünlü ve ipekli karışık kumaş üretimi, çorap ve fanila üretimi,

havlu, peştamal, her nevi çarşaf ve hamam takımları üretimi, tekstil sanayinin diğer üretim kollarını oluşturmaktaydı.

1. a. İpek İpliği-Koza Sanayi

1923 yılında Bursa'da 4'ü Türklere, 3'ü Musevilere 8'i yabancılara ait olmak üzere 15 ipek fabrikasındaki 805 tezgâhta; 1.386'sı erkek, 57'si kadın toplam 1.443 işçiyle günlük 374 kilogram ipek üretilmekteydi (Bursa Sergisi Rehberi, 1923: 74). Kurtuluş Savaşı sonunda demografik yapılanmanın Ermeni ve Rum unsurlarının kenti terk etmesinden sonra sektördeki işletmelerin sahipleri ağırlıklı olarak Musevi ve yabancılardan oluşmaktaydı. Nitekim 1927 de gerçekleştirilen bir sayıma göre şehirdeki 34 fabrikanın 22'si söz konusu topluluklara aitti (EHUR, 1927: 215). Bu bağlamda ipekçilik sektöründe gayrimüslim-yabancı ağırlığı süreklilik göstermekteydi.

1926-1927 itibarıyla Bursa'da bağlı ilçelerle birlikte; buharlı ve motorlu olmak üzere, 22 ipek ipliği fabrikası, bulunmaktaydı (TTS 1926-1927, 1926: 479). Bir başka kaynakta ise 1927 itibarıyla şehirde toplam 726 mancınığa sahip 13 ipek ipliği fabrikasında yıllık 68.000 kilogram üretim gerçekleştirildiği belirtilmekteydi (BVS, 1927: 286). 1926'da kentteki koza üretimi 684.200 kilogramdı, bunun 231.500 kilogramı ham koza, 68.453 kilogramı ise ipek olarak ihraç edilmekteydi ki toplamı 299.953 kilograma ulaşmaktaydı. Aynı yıl yurt dışından ipekböceği tohumu getirilmesi ve ithalatı yasaklandı (TİBVR, 1926: 6). Bu karar yerli üreticinin korunması ve teşvik edilmesi bakımından önemli olmakla birlikte ipekli mensucat sektöründeki girişimcilerin yurt dışından daha ucuza iplik veya koza ithal etme olanağını kaldırmaktaydı. Öte yandan kentteki bazı ipek fabrikalarında kullanılan makinelerin eski olması ve kalifiye eleman eksikliği ihracatın bir kısmının ham koza olarak gerçekleşmesine neden olmaktaydı. Bu durum ipeğin, iplik ya da kumaş olarak ihracına göre önemli bir maddi kayba yol açmaktaydı.

Fabrikalarda üretilen ipeklerin kalitesinde işçi ve kozanın niteliği belirleyici faktörlerdi. Kozaların iyi ve hastalıklı olmaması ve üretimde kullanılan mancınıklar ipeğin kalitesini etkilemekteydi. Adi mancınıklarla çekilen ipekler gazla çalışan mancınıklarda çekilen düzgün ipeklerle karşılaştırılamayacak kadar kaba ve pürüzlüydü. Bursa'daki fabrikalarda üretilen ipeğin dayanıklılık ve elastikiyet düzeyinin yüksek olması onu aranan ve nitelikli bir ürün kategorisine sokmaktaydı. Nitekim önemli ihracat merkezlerinden olan Fransa bu yüzden Bursa ipeğine gümrük vergisi uygulamıyordu.

İSTATİSTİKSEL VERİLERİN İŞİĞİNDA
CUMHURİYETİN ONUNCU YIL DÖNÜMÜNDE
BURSA'DAKİ BAŞLICA SANAYİ SEKTÖRLERİNİN DURUMU

1922 yılında kentteki ipek fabrikalarında mancınık sayısı 160 iken 1923'te 168'e 1933'te 1.054'e, 1934'te 1.085'e yükseldi (10 Yıl İçinde, 1933: 30; BİYMY, 1934: 29). 1929'da üretim araçlarındaki artışa paralel olarak Bursa ve civarındaki ipek üretimi 1.500.000 kilograma ulaştı (Akşam, 6 Ekim 1929, S. 3945: 7). Bu artışın arka planında Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sağladığı imkânlar çerçevesinde ithal edilen yeni makinelerin önemli bir rolü bulunmaktaydı. İpek ve ipekli dokumacılık üretiminde yeni makinelerin ve tekniklerin kullanımı sayesinde 1929'dan itibaren Avrupa'ya ham ipek satışı tamamen durdu ve ipekli dokuma ihracatındaki artış sayesinde ipekçilik sektöründe önemli bir artı değer elde edilebildi (10 Yıl İçinde, 1933: 16).

1933 yılında Bursa'da Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan 15 ipek ipliği fabrikası, 142.032 lira kıymetindeki üretim araçlarıyla faaliyetlerini sürdürmekteydi. İşletmelerin yedisi kendilerine ait 47.640 lira değerindeki gayrimenkullerde, sekizi ise kiraladıkları yerlerde üretim yapmaktaydılar. Fabrikalardan yalnızca birisi el tezgâhlarında diğerleri ise tamamen makineli tezgâhlarda üretimlerini gerçekleştirmekteydiler. Söz konusu 15 işletmede 149'u 14 yaş altı olmak üzere 1.431 kadın, 66'sı erkek 1.497 işçi çalışmaktaydı (BİUM, 1933: 122).

Tablo 1: Bursa'da İpek Fabrikaları (1933 Yılı İtibarıyla)¹

Kuruluş Tarihi	Fabrikanın Adı	Sahibinin Adı
1920	Sakarya	Cumalı Yusuf Ziya Bey
1920	Gaffarzâde	Gaffarzâde Mehmet Bey
1923	Sait Ethem	Sait Ethem Bey
1924	Bozkurt	Ahmet Tahir Efendi
1924	Yıldız	Cumalı Yusuf Ziya Bey
1926	Hacı Sabri	Hacı Sabri Bey
1926	Paskal	Moiz Markos Efendi
1927	Kazmir	Silkor Şirketi
1927	Yolgeçen	Silkor Şirketi
1929	Sebat	Ahmet Arif ve Refet Efendi
1930	Dere	Samuel oğlu Benaroya Efendi
1930	Adil Ağa	Adil Ağa
1931	Simon	Moiz Markos Efendi
1931	Hacı Recep	Hacı Recep

¹ Bu listede Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmayan işletmeler de yer almıştır.

1931	Hürriyet	Hayim ve Behmoras Efendiler
1931	Ömer Efendi	Mustafa oğlu Ömer Efendi
1931	Taşcıoğlu	Faik ve Şürekâsı
1932	Hacı Salamon	Hacı Salamon Navon
1932	Nuri Efendi	Nuri Efendi
1933	Cumhuriyet	Mehmet Kâmil Efendi
1933	Neriman Hanım	Neriman Hanım
1933	Ak Çağlayan	Abdullah, Yaşar, Saadet
1933	Behar Çukrel Levi	Behar Çukrel Levi
1933	Moiz Markos	Moiz Markos Efendi
1933	Silkor	Silkor Şirketi

Sektördeki işletmelerin hammadde gereksinimi yıllık 1.000.000 kilogram yaş koza düzeyindeydi ve bu miktarın 2/3'si kalite ve randıman açısından üstünlüğüyle bilinen Bursa ve çevresinden, geri kalanı Adapazarı, Geyve, Söğüt, Gönen, Adana ve Amasya'dan sağlanmaktaydı. 1933 yılı itibarıyla üretimde kullanılan hammaddenin kıymeti 1.072.793 liraya, üretim değeri ise 1.371.358 liraya ulaşmıştı (BİUM, 1933: 123). İpek ipliği üreten işletmelerin sermayesinin sınırlılığından kaynaklı finansman sorunları bulunmaktaydı. 1929 dünya krizinin etkileri finansman alanında da kendini gösterdiğinden sektörün kredi-finansman gereksinimleri, artan talep karşısında istenilen düzeyde karşılanamamaktaydı. Kentteki sınırlı sayıda banka, işletme sahiplerinden 31-91 günlük vadeler için %15-18 arasında değişen, oldukça yüksek faiz ve komisyon talep etmekteydi. Bu yüzden Bursa'da sanayicilerin ihtiyaç duyduğu sermaye ve kredinin temin edilebilmesi için bir sanayi bankası ya da şubesinin ivedilikle açılması zorunluluğu sektör temsilcileri tarafından dile getirilmekteydi. Söz konusu bankanın ekonomik kriz ortamını dikkate alarak uzun vadeli ve düşük faizli kredi olanakları yaratması istenmekteydi. Bursa'daki sanayiciler, sanayinin her alanında üretim yetenekleri bulunduğundan yabancı sermayeli girişimcilerdense yabancı sermayeli bankaların ülkeye girişini sağlamanın yararlı olacağını belirtmişlerdi (MİTCUM, 1930: 541).

Vergilendirme boyutunda ise Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun kazanç vergisinden muafiyet sağlaması önemli olmakla birlikte ipekçilik alanındaki işletmeciler açısından, üretim üzerinden alınan ihracat vergileri (ihracat muamele vergisi), sektörün yurt dışındaki rekabet gücünü olumsuz yönde etkilemekteydi. Alınan mükerrer vergiler yüzünden malın üretim fiyatı ile satış değeri arasında ciddi farklar oluşmaktaydı (MİTCUM, 1930: 543).

Fransa'da olduğu gibi mancınık başına ve fabrikanın üretim günü dikkate alınarak fabrika sahiplerine ikramiye verilmesi, köylülere de ürettikleri kozaya göre prim desteği sağlanması istenmekteydi (MİTCUM, 1930: 545).

Teşvik-i Sanayi Kanunu sektörün gelişmesi bakımından olumlu bir iklim yaratmakla birlikte yasanın hükümleri ve uygulamalarındaki belirsizlik önemli sorunlar yaratmaktaydı. İç ve dış piyasaya satışlardan alınan muamele vergisi, sınırlı sermayeye sahip olan sektörde olumsuz sonuçlara yol açarken, 1929'da patlak veren ekonomik kriz durumu ağırlaştırmıştı. Bu bağlamda ihracat vergilerinin kaldırılması, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun 11. maddesinde yer alan prim uygulamasının hayata tam anlamıyla geçirilmesi beklenmekteydi.

Yasanın küçük işletmelere yönelik muamele vergisinden muafiyet sağlayan avantajı büyük işletmeleri kapsamamaktaydı. Bu durum büyük işletmelerin küçük işletmelere dönüşüne yol açabilecek bir tehdit olarak değerlendirilmekteydi. Nitekim sektördeki büyük işletme sahipleri, küçük işletmelerin söz konusu vergilerden muaf tutulmasının, büyük ölçekli işletmelere zarar verdiğini, büyük sanayi kuruluşları yaratmayı hedefleyen iktisadi politikalarla çelişki oluşturduğunu belirtmekteydiler (MİTCUM, 1930: 544).

1. b. İpekli Mensucat

Cumhuriyetin ilk yıllarında ipekli dokumacılık sektöründe Türk girişimciler geçmişe kıyasla daha görünür bir konuma gelmeye başladı. Hükümetin sanayi kuruluşlarının ithal ettikleri makineleri gümrük vergisinden muaf tutması ve Fransızların Türkiye'deki girişimcilere veresiye usulle tezgâh vermeleri, üretimde mekanizasyonun gelişimi açısından teşvik edici bir adımdı. Nitekim Bursa'da 1923'te Ahmet Arpacıoğlu'nun modern dokuma makinelerini üretime kazandırması, Feyzullah ve Kâmil adlı girişimcilerin takip eden yatırımları (Dalsar, 1960: 434) ve Hacı Sabri Bey'in Demirkapı Mahallesi Çengelli Sokak'ta bulunan kumaş fabrikasına 13 Mart 1923 itibarıyla gümrük vergisinden istisna tutularak 34.038 kuruş kıymetinde makine alması (TVM, 1340: 53) üretim araçlarının modernizasyonu açısından bir dönüm noktasıydı. Ayrıca ipekçilik alanında üretim ve sermayenin etnik ve dinsel kompozisyonunun nihai olarak değişimiyle sonuçlanacak bir sürecin de ilk adımlarıydı.

1925'de Muradiye İstasyonu yakınlarında modern makine ve tezgâhlarla donatılmış, Avrupa ayarında kumaş üretmeyi hedefleyen Bursa Dokumacılık

Türk Anonim Şirketi², 200.000 lira sermaye ile kuruldu. Diğer fabrikalar kısmen el tezgâhları kısmen makineli tezgâhlara sahipti. Kumaşın boyanma sürecinin çoğunlukla bilimsel olmaktan uzak ve ilkel yöntemlerle gerçekleştirilmesinden dolayı kumaşlarda kayıp, zarafet ve parlaklıkta da sorunlar görülmekteydi. Girişimcilerdeki sermaye yetersizliği söz konusu sorunların başlıca nedeniydi. 1927'de üretime geçen Bursa Dokumacılık Şirketi tarafından kurulan mensucat fabrikası, satın aldığı ütü ve boya makineleriyle işletilen sorunları aşmıştı (BVS, 1927: 286).

1926-1927 itibarıyla Bursa'da bağlı ilçelerle birlikte; buharlı ve motorlu olmak üzere sekiz ipekli mensucat fabrikası faaliyet göstermekteydi (TTS, 1926: 479). 1927'de şehirde toplamda 77 tezgâha sahip on bir mensucat fabrikasında yıllık 130.000 metre kumaş üretilmekteydi (BVS, 1927: 286). Bir başka kaynakta kentteki ipekli dokuma fabrikalarında 1923'te 56.000 metre düzeyinde olan ipekli kumaş üretiminin, 1924'te 166.000, 1927'de 316.000, metreye ulaştığı belirtilmekteydi (10 Yıl İçinde, 1933:18). Bursa'daki ipekli mensucat fabrikalarının sayısı 1931'de 42'ye 1932'de 56'ya ulaşmıştı (BİUM, 1933: 104). İşletmelerin 6'sı Cumhuriyetin ilanından önce, geri kalanıysa Cumhuriyet döneminde kurulmuştu. Fabrikaların 41'i bir kişiye aitken, 6'sı adi, 1'i anonim, 5'i kolektif niteliğe sahipti (BİUM, 1933: 38).

Kentteki fabrikalardan 7'si 20'den fazla tezgâhlı büyük ölçekli, 32'si 8-20 tezgâhlı orta ölçekli ve 13'ü 1-6 tezgâhlı küçük ölçekliydi. 1933'te Türkiye'deki 896 adet otomatik tezgâhın 691'i Bursa'da üretimde kullanılmaktaydı (Ataman, 1938: 17). Sektördeki işletmelerin sayısındaki artış ve üretim araçlarındaki mekanizasyon sayesinde kumaş imalatı 1930'da 880.000 ve 1932'de 1.166.000 metreye ulaşmıştı. 1930'lara gelindiğinde hammadeden emek boyutuna değin tamamıyla yerli olarak gerçekleştirilen üretim sonucunda Avrupa orijinli ipekli dokumalarla rekabet olanağı doğduğu gibi ipekli dokumacılık alanındaki ithalat-ihracat dengesi de değişmeye yüz tutmuştu. 1923'te 17.000 kilogram düzeyinde olan ipekli mensucat ithalatı, 1927'de 173.000 kilografa yükselmişse de 1932'de yukarıda betimlediğimiz gelişmeler neticesinde, 6.600 kilografa kadar

---

² Ortakları arasında Türkiye İş Bankası Bursa Şubesi, İnegöllüzâde Hacı Saffet, İnegöllüzâde Hacı Refet, Edremitli Hacı İbrahim, Hafız Halit, Tütün Tüccarı Salim Nuri, Debbağ Tevfik, Tüccar Hacı Abdullah, Hacı Halit ve Tohumcu Hafız Rıza'nın bulunduğu şirketin ve tesisin kuruluşu 1 Ağustos 1927'dir. Sermaye yetersizliği ve idare aksaklığından dolayı zor duruma düşmüş, ortaklarının önemli bir bölümü değişerek yoluna İpek-iş olarak devam etmiştir. Bk. BOA, F. 490.1.0.0. / 1452.16.4. 2-3. 1950.

İSTATİSTİKSEL VERİLERİN İŞİĞİNDA
CUMHURİYETİN ONUNCU YIL DÖNÜMÜNDE
BURSA'DAKİ BAŞLICA SANAYİ SEKTÖRLERİNİN DURUMU

düşmüştü ve yıllık ortalama 4.500.000 liranın ülkede kalması sağlanabilmişti (10 Yıl İçinde, 1933: 19).

Mensucat fabrikalarında yalnız ipekten üretilen crepe de chine, crepe maroken, crepon, faymislin, şarpa, crepe, kefiye, ipek ve yünden üretilen mantoluk, erkek ceketlik, frenk gömlekligi, pamuk ve ham ipekten üretilen jakarlı adi kumaş ve ipekli ikiz her nevi hamam takımları, loreto ve sarp ipekli ile üretilen top hartuçluğu ve yünden üretilen kaba kumaşlar imal edilmekteydi. Kentteki mensucat fabrikalarının ürettiği kumaşların çok azı ihraç edilirken önemli bölümü iç tüketimi karşılamaktaydı (BVS, 1927:286). Dokunan kumaşların 1/3'ü crepe de chine, 2/3'ü ise sırasıyla crep de mor, crep birman, filafil, crep mongol ve crep satenden oluşmaktaydı (BIYMY, 1934: 24; 10 Yıl İçinde, 1933: 18).

Tablo 2: 1933 Yılında Bursa'daki İpekli Dokuma Fabrikaları

Kuruluş Tarihi	Fabrikanın Adı	İşletenin Adı
1922	Hacı Sabri	Hacı Sabri Bey
1923	Yeşil Dokuma	M. Şevkizâde Tefvik Bey
1923	İpekiş	İpekiş
1924	Hacı Sabri	Hacı Sabri Bey
1925	Hacı Sabri	Hacı Sabri Bey
1927	Lâle-Çağlayan	Hasan Hüsnü ve Nazmi Bey
1927	Şark	Neriman Hanım
1927	Resulzâde Mehmet	Resulzâde Mehmet Bey
1928	Ahmet Hamdi	Ahmet Hamdi Bey
1928	Hacı Recep	Hacı Recep Bey
1928	Doğan	Balaca Mehmet Nuri Bey
1928	Kurdoğlu	M. Rüştü Kardeşler
1928	Türk-Japon Şirketi	Kavalalıoğulları, Kont Otani, Şukufe Hanım
1929	Terakki	Cumalı Yusuf Ziya Bey
1929	Sevim	Raif Ragıp Bey
1929	İktisat	Muzaffer Bey
1929	Gündoğdu	Kara İbrahim Bey
1929	Atlas	İbrahim Zühtü Bey
1929	Başlangıç	M Yaşar Bey ve Saadet Hanım
1929	Kâmil Bey	Havlucu Kâmil Bey
1929	Mustafa	Ahmetzâde Mustafa Bey
1930	Muhittin ve Hakkı	Muhittin ve Hakkı Rifat Bey

1930	İlk Bahar	Ahmet Kemâl Efendi
1930	Zaman	Atıf-Salih Biraderler
1930	Gaffarzâde Mehmet	Gaffarzâde Mehmet Bey
1930	Kurtuluş	Hüsniye Ali Vehbi Bey
1930	Fettah Hüseyin	Fettah Hüseyin Efendi
1930	Mustafa	Abdülcebbarzâde Mustafa Bey
1930	M Mislin	M Mislin Bey
1931	İnkişâf	Hacı Mişon Efendi
1931	Sebat	Süleyman Sırrı Bey
1931	Birman	M Abravanel ve Mehmet Bey
1931	Liya Nahmias	Liya Nahmias
1931	Elmas Mekik	Salih ve İbrahim Beyler
1931	Hasan Fehmi	Hasan Fehmi Bey
1931	Yıldız	Hüseyin Hüsnü Bey
1931	Hüsnü Bey	İsmailoğlu Hüsnü Efendi
1931	Üftade	Hacı Ali Efendi
1931	Hisar	Hacı Alizâde Mehmet Bey
1931	Şöhret	Yusufzâde Zakir Bey
1931	Cemâl Bey	Cebraizâde Cemâl Bey
1931	Rüştü	Rüştü Efendi
1931	Ali Vehbi	Ali Vehbi Efendi
1931	E Behar Kolombo	E Behar Kolombo
1932	Güzel iş	Hacızâde Mustafa Efendi
1932	Kurt	Şatırzâde Hamdi Salih Bey
1932	Hacı Yakup Kemâl	Hacı Yakup Kemâl Efendi
1933	Tülü	Muammer Adil Efendi
1933	Abdi Efendi	Ahmetzâde Abdi Efendi
1933	Uğur	Arif Efendi
1933	Şerif Efendi	Şerif Efendi
1933	Eskenazi Behar ve Şürekâsı	Eskenazi Behar ve Şürekâsı
1933	Rızaoğlu Emin	Rızaoğlu Emin Efendi
1933	Tevfik Efendi	Tevfik Efendi

Tamamı Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletmelerin üretim araçlarının değeri 149.700 liraya ulaşmaktaydı. İşletmelerden 27'si kendilerine ait bir gayrimenkulde faaliyetlerini sürdürürken 29'u kiracı durumundaydılar. Bu tesislerin 49'unda elektrik motorları, 3'ünde buhar gücü, 3'ü çeşitli güç kaynakları kullanırken 2'si kol gücüne dayalı bir üretim

formasyonuna sahipti (BİUM, 1933: 39). Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan ipekli mensucat işletmelerinde toplam 2.573 kişi istihdam edilmekteydi ve bunların 114'ü 14 yaşından küçüktü. Üretimin emek boyutunda kadınlar 2.207 kişi ile ağırlığı oluşturmaktaydı (BİUM, 1933:106), ki bu durum imparatorluk dönemi eksen alındığında bir sürekliliğe işaret etmekteydi. XIX. yüzyılın ilk yarısından beri sektördeki işletmelerde gayrimüslim kadınlar ağırlığı oluştururken yaşanan tarihsel gelişmeler Türk kadınlarının onların yerini alması sonucunu doğurmuştu. Yazın günde 10 saat kışın ise 6-8 saat çalışma karşılığında işçilere 80-100 kuruş ücret ödenmekteydi.

Sektörde hammadde olarak yerli ipek kullanılmaktaydı ve 1932 yılı itibarıyla üretimde temel girdi olarak kullanılan maddelerin değeri, 60.667 lirası ithal, 1.768.876 lirası yerli olmak üzere toplam 1.829.543 lira düzeyindeydi, yıllık üretim değeri ise 2.681.343 liraya ulaşmıştı (BİUM, 1932: 107). Avrupa'daki üretimde çeşitli karışımlar kullanıldığından yerli ipek kadar dayanıklı olmaması yerli üretim için bir avantaj oluşturmaktaydı. Ancak ipek iplikçiliğinde olduğu üzere ipekli dokumacılık alanındaki işletmeciler açısından da bankaların faiz ve komisyonun 31-61 günlük vadede %18 gibi yüksek bir düzeyde bulunması, kredi-finansman temininde güçlükler neden olmaktaydı. Bu yüzden sektördeki girişimciler birbirlerinden borç alarak ya da bonolarını kırdırarak finansman sorununu çözümlenmeye çalışmaktaydılar. Kentte fabrika ve makinelerin ipotek edilmesi karşılığında finansman ihtiyacını karşılayacak yerli bir bankaya gereksinim duyulmaktaydı bu bağlamda sektördeki girişimciler yabancı bir bankanın varlığına da karşı değildi (MİTCUM, 1930: 548).

Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun el tezgâhları ile mekanizasyon açısından zayıf işletmelere sağladığı avantajların sanayileşmeyi hedefleyen politikalarla uyuşmadığını dile getiren sektör temsilcileri, bu durumun sektörde küçülmeye yol açacağından endişe etmekteydiler. Mekanizasyonun gerçekleştiği fabrikaların üretiminden %6 muamele vergisinin yanı sıra fabrikaların dâhilî satış bedeli üzerinden de %6 kazanç vergisi alınmasının ipekli dokumacılık sektörünün gelişimine ve iç piyasada Avrupa orjinli ürünlerle rekabetine engel olduğu ileri sürülmekteydi. Bu konuda İstanbul Sanayi Birliği'nin hükümet nezdindeki girişimlerine Bursalı mensucatçılar da destek vermişlerdi (Hâkimiyeti Millîye 7 Kânûnevvel 1930: 4). Ayrıca 5 Şubat 1930'da gerçekleştirilen Bursa Ticaret Kongresi sonrasında muamele vergisinin yarattığı olumsuzluklar çerçevesinde sanayicilerden oluşan dört kişilik bir heyetin Maliye Bakanlığında temaslarda bulunmak üzere

Ankara'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştı (Akşam 7 Şubat 1930: 3). Buna karşın gümrük tarifeleri ipekli mensucat sanayisinin gelişimine katkı sağlamaktaydı. Aynı kalite ve desende fakat halis ipekten üretilen yerli kumaşlar Avrupa'nın fantezilerine karşı rekabet edebilmekte ve gelişmekteydi, bununla birlikte sektör henüz Avrupa'daki sanayi kuruluşlarıyla kıyaslanabilecek bir düzeyde değildi.

1. c. İpekböceği Tohumculuğu

İpekçilik sanayinin en önemli kollarından birisi olan ipekböceği tohumculuğu XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki gelişmelerden olumsuz etkilendi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Bursa'da 34.774 dönüme ulaşan dutlukların alanı savaş ve izleyen süreçte gelişen Yunan işgali gibi olumsuzlukların da etkisiyle 17.325 dönüme geriledi. Ağaçların da önemli bir bölümü bakımsız ve hastalıklı bir görünüm aldı (10 Yıl İçinde, 1933: 20). Cumhuriyetin ilanını izleyen dönemde hükümetin çabalarıyla ipekçiliğin geliştirilmesi ekseninde Bursa'daki üreticilere toplam 4.008.000 adet dut fidanı dağıtıldı. 1925 ve 1926 yıllarında olumlu sonuçlar alınmaya başlandı ve 4.500 kutu ipekböceği tohumunun da üreticilere dağıtımı sağlandı. Şehirdeki İpekböceği Enstitüsü'nün de çalışmalarıyla hem ipekböceği tohumculuğu hem de sağlıklı dutlukların gelişiminde önemli kazanımlar elde edildi. 1933'e gelindiğinde Bursa'daki dutlukların genişliği savaş öncesi dönemi de aşarak 42.000 dönüme ulaştı (10 Yıl İçinde, 1933: 21).

1924 yılında sektör temsilcileri örgütlenerek gelişme yolunda önemli adımlar atıldılar. Merkezi Koza Han'da bulunan İpek Böceği Tohumcuları Cemiyeti 25 üye ile yola çıkmışsa da 1930'da rakam 22'ye gerilemişti. Kentteki işletmeler üretim için yıllık 40.000 lira değerinde, 20.000 kilogram damızlık yerli kozayı hammadde olarak sarf etmekteydi. Sektörde, diğer ülkelerdeki hammaddelerinin aynısının kullanımı söz konusu olmakla birlikte yerli kozaların niteliği daha yüksek kalitedeydi. İklim, coğrafi koşullar, bilimsel gelişmelerin takibi ve sektöre yönelik yasal düzenlemeler hem tohumların kalitesinde hem de üretimde dikkate değer bir artış sağlamaktaydı. 1926 yılında hayata geçirilen 859 sayılı "*Böcek İstihsâli Hakkındaki Kanun*" ve 1930'da modernize edilen İpek Böcekçiliği Enstitüsü, sektörün nitel ve nicel gelişimine katkıda bulunmaktaydı. Nitekim 1928'de bir kutu tohumdan ortalama 30 kilogram koza elde edilebilirken 1933'de bu rakam iki katına ulaşarak 60 kilogram olmuştu. 1923'te 30.226 kutu düzeyindeki üretim ise 1927'de 79.850 kutu ile zirve yapmış 1933'te ise 67.288 kutu düzeyinde gerçekleşmişti (10 Yıl İçinde, 1933: 22). Üretim sürecinde ortaya çıkan %2 düzeyindeki delik kozalar, teknoloji ve donanım

yetersizliğinden dolayı Avrupa'ya ihraç edilmekteydi ki bu durum maddi kayba neden olmaktadır.

Bursa'da 1930 itibarıyla ipekböcekçiliği tohumculuğu üretimi yapan 22 işletmenin tesis sermayesi toplam 40.000 lira, işletme sermayeleri ise 60.000 lira düzeyindeydi. Sektörün gelişebilmesi için 120.000 lira tesis ve 180.000 lira işletme sermayesine gereksinim duyulmaktaydı. Bununla birlikte işletmelerin küçük ölçekli olması, kredi karşılığında teminat isteyen bankalardan finansman desteği sağlanmasını zorlaştırmaktaydı. %18 düzeyindeki yıllık faizler işletmelerin önündeki en önemli güçlüklerden biriydi bu yüzden yıllık %6 ile kredi ihtiyaçlarını sağlayacak yerli-yabancı finans kuruluşlarının kentte şube açmaları istenmekteydi (MİTCUM, 1930: 539).

Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanamayan sektördeki işletmeler, kazanç vergisi ve kutu başına bir kuruşluk bandrol vergisi ödemekteydiler. 1930 yılı itibarıyla tohum ihracatında Sanayi ve Maadin Bankası'nın onayının zorunlu hale getirilmesi, ihracatı durdurmuştu. Sektör temsilcileri bandrol vergisinin kaldırılmasının yanı sıra ihracat hakkının yeniden kendilerine verilmesini istemekteydiler. Öte yandan İran'ın Bursa'dan ithal ettiği tohumlardan kutu başına aldığı 20 kuruşluk ödentiye 50 kuruşa yükseltmesi bir başka güçlüğü oluşturmaktaydı. Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'nda iki temsilcisi bulunan işletmelerin bağımsız bir sanayi odasına gereksinim duymadıkları görülmekteydi. Bununla birlikte ticaret odalarının Avrupa'daki güncel piyasa bilgilerini sektör temsilcilerine ulaştırması ve tohumların niteliklerinin İran ve Kafkas ülkelerinde tanıtılması amacıyla reklam yapılması beklentisi bulunmaktaydı (MİTCUM, 1930: 540).

1. d. Yün İpliği

1932 yılı itibarıyla kentte Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan faydalanan bir adet yün ipliği üretimi yapan işletme vardı ve komandit şirket niteliğindedi (BIUM, 1933: 42). 32.400 lira değerindeki üretim araçlarıyla kendi binasında altı erkek emekçiyle faaliyetini sürdüren işletme, elektrik motoruyla üretimini gerçekleştirmekteydi. Üretimde tamamen yerli olmak üzere 3.500 lira kıymetinde yapağı, 7.500 lira kıymetinde yün kullanılmaktaydı (MİTCUM, 1930: 526). İnce mal üretimine elverişli Merinos tipi koyunların yünlerini işleyecek tarak ve makineler henüz üretime girmemişti. Fabrika da çorap ve şayak tüccarlarının getirdikleri yün ve yapağılar da işlenerek ipliğe dönüştürülmekteydi. Tesisat sermayesi 5.000 altın lira olan fabrikanın 30.000 lira tesis, 20.000 lira işletme sermayesi olmak üzere 50.000 liraya ihtiyacı bulunmaktaydı. Sermaye yeterliliğinin

sağlanması durumunda fabrikanın Merinos yünlerini işleyebilecek bir işletme haline geleceği ve yünlerle yapağuları kendi hesabına işlemek üzere satın alabileceği belirtilmekteydi. Yün ve yapağının satın alınması sürecinin finansmanı için uzun vadeli ve düşük faizli kredilere gereksinim duyulmaktaydı ancak bankalar en fazla üç aylık kredi olanağı sağladığı için uzun vadeli kredi olanağı sağlayacak bir bankanın (yabancı da olsa) açılmasının yararlı olacağı sektör temsilcilerince dile getirilmekteydi (MİTCUM, 1930: 527).

Üretim sürecinde tarak altı olarak tabir edilen %10-20 düzeyindeki artışın 1/4'ü 20-30 kuruşa yorgancılara satılırken kil ve topraktan oluşan 3/4'ü ise atılmaktaydı. Günde 9 saatlik bir çalışma programı çerçevesinde işçilere haftada 4-6,5 lira arasında ücret ödenmekteydi. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletme, %6 düzeyindeki muamele vergisinin, imal edilen mallardan elde edilen ücrete nazaran fazla olduğunu, düşürülmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. Mesleki eğitime yönelik bir beklentileri olmayan sektör temsilcileri bağımsız bir sanayi odası düşüncesine de karşıydı (MİTCUM, 1930: 527).

1. e. Yünlü ve İpekli Karışık Kumaş Sanayi

1932'de Bursa'da bu alanda sadece bir işletme bulunmaktaydı ve bir kişiye aitti. Elektrikli motorların kullanıldığı işletme, 30.000 lira değerindeki üretim araçlarıyla faaliyetlerini gerçekleştirmekteydi. Fabrikada istihdam edilen 31 işçinin 28'i kadındı ve bunların 3'ü 14 yaşından küçüktü. İşletmede girdi olarak kullanılan hammaddenin bir bölümü dışarıdan getirilmekteydi. 3.400 lirası ithal, 2.070 lirası yerli olmak üzere toplam 5.470 liralık hammadde kullanılmaktaydı ve yıllık üretim değeri 7.985 liraya ulaşmıştı (BİUM, 1933: 38-41).

1. f. Çorap ve Fanila Sanayi

1932 yılı itibarıyla Bursa'da fanila ve çorap sanayinde Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan sekiz işletme vardı. Bunların üçü 1923'ten önce tesis edilmişti, işletmelerin yedisi bir kişiye aitken bir işletme ise kamu girişimi olarak kurulmuştu. Söz konusu işletmelerin tamamı emek yoğun bir üretim formasyonuna sahipti. 83 kişinin istihdam edildiği sekiz işletmede erkekler 79 kişiyle emek boyutunun ağırlığını oluşturmaktaydılar. Sektörün girdi olarak kullandığı hammaddeler, pamuk, yün ipliği, merserize ve floştu. Üretimde kullanılan pamuk ipliklerinin 16 numaradan incesi Avrupa malı, 16 numaradan kalını yerliyken, yün ipliği, merserize ve floş İtalya'dan ithal edilmekteydi. Hammaddesi ağırlıklı olarak dışa bağımlı bu sanayi kolunda üretimde kullanılan hammaddenin kıymeti; 18.877 lirası ithal, 4.106 lirası

yerli olmak üzere toplam 22.893 liraydı ve yıllık üretim değeri 34.990 liraya ulaşmıştı (BİUM, 1933: 41).

Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan sekiz şirketin tesis sermayeleri toplam 3.300 lira, işletme sermayeleri ise 18.500 lira düzeyindeydi. Üretim araçlarının modernizasyonu için tesis sermayesinin işletme başına 10.000 liraya çıkarılmasına gereksinim duyulmaktaydı ancak bankalardan kredi kullanımlarında, kısa vade ve yüksek faiz oranları gibi güçlüklerle karşılaşılmaktaydı. Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sektör temsilcileri açısından yıllık 80-100 lira arasında tutan kazanç vergisinden muaf tutulmanın dışında bir getirisi olmadığı ayrıca bazı işletmelerin üretim tesisleri dışında kalan ürünlerin satıldığı yerler için kazanç vergisi ödemelerinin, imalathane ve ticarethaneleri bir arada olan işletmelerin söz konusu vergiden muaf tutulmasından dolayı haksız rekabet yarattığı belirtilmekteydi. Hammadde ithalatından alınan gümrük vergilerinin kaldırılmasının bu sanayi kolu için avantaj yaratacağı düşünülmekteydi. Bu bağlamda sektördeki işletmelerde kol gücüne dayalı bir üretim formasyonunun ağırlığı oluşturmasından ötürü Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda tanımlanan 4. sınıf işletmelerin gümrük vergisinden muaf tutulması istenmekteydi (MİTCUM, 1930: 535).

Kış aylarında tam kapasitesiyle çalışan işletmeler yaz aylarında sınırlı kapasiteyle üretim yapmaktaydılar. Finansal sorunların çözülmesi hâlinde bu sorunun aşılacağı işletme sahiplerince dile getirilmekteydi. Üretimin emek boyutunda işçilerin alacağı ücretler üretilen malın cinsine göre değişiklik göstermekteydi. Usta-çırak ilişkisi çerçevesinde yetiştirilen işçilere düz fanila için 15-20 kuruş, jakar yelek için 30-55 kuruş ve çorap için 7,5 kuruş ödeme yapılmaktaydı (MİTCUM, 1930: 536).

1. g. Havlu, Peştamal, Her Nevi Çarşaf ve Hamam Takımları Sanayi

1926'da örgütlenen sektör temsilcileri, Gelincik Çarşısı'nda faaliyet gösteren cemiyetleri aracılığıyla karşılaştıkları problemleri çözümlenmeyi, sektörün gelişimine katkı sağlamayı, zor durumda kalanlara yardımcı olmayı ve üyeler arasında gelişebilecek anlaşmazlıklara çözüm üretmeyi amaçlamışlardı (BVS, 1927: 298). 1926'da 373 el tezgâhında üretim yapılırken bunların 183'ü Yolgeçen Mahallesi'ndeki işletmelerde bulunmaktaydı (TTS, 1926: 487). 1927'de kentte 400'ü aşkın tezgâhta emek yoğun bir formasyonda üretim gerçekleştirilmekteydi. 1932'de Bursa'da Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan, havlu, peştamal, her nevi çarşaf ve hamam takımları üreten yedi işletme faaliyetteydi ve tamamı 1923'ten sonra kurulmuştu. Bu rakamlar Bursa'da havlu, peştamal, çarşaf ve hamam

takımları sanayinde faaliyet gösteren pek çok işletmenin Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanamadığını göstermekteydi.

Üretimde hammadde olarak 10 ila 30 numara arasında iplik ve ipek kullanılmaktaydı. 30 numara ipliklerle 20 numara kasarlı iplikler ithal idi, bu numaraların dışındaki iplikler ve ipekler yerliydi. Sektörde yıllık 30.000 okka³ yerli ve 30.000 okka da ithal iplik sarf edilmekteydi. İpek kullanımı ise yıllık 300 kilogramdı. Hammadde olarak ithal ipliklere yıllık 90.000 lira, yerlilere de 90.000 lira ödenmekteydi. Üretim sürecinde 6.000 liralık da ipek kullanılmaktaydı. 1932 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan yedi işletmenin hammadde kıymeti, 1.612 lirası ithal, 11.885 lirası yerli olmak üzere toplam 13.497 liraydı ve yıllık üretim değeri 28.320 lira düzeyindeydi (BİUM, 1933: 45). Sektördeki işletmeler, üretimlerini el tezgâhlarında gerçekleştirmelerinden dolayı çözümlerini merserizeden ve makine ile dokuyan, bu yüzden daha sağlam ve estetik görünen Avrupa orijinli ürünlerle rekabet etmekte zorlanmaktaydılar. Yerli iplikte büküm ve düzgünlüğün olmaması ve 30-20 numara gibi ince ve bilhassa kasarlı ipliklerin yerli olarak üretilmemesi var olan rekabet sorununun bir başka boyutunu oluşturmaktaydı. Bu yüzden Türkiye'de söz konusu iplikleri üretebilecek sanayi kuruluşlarının oluşturulması zorunluluğu kendisini dayatmaktaydı.

1930'da sektördeki işletmeler yaklaşık 30.000 lirası tesis, 20.000 lirası işletme olmak üzere toplam 50.000 liralık bir sermaye derinliğine sahipti. El tezgâhlarının mekanizasyonu ve üretimde nitelik-nicelik bağlamında bir gelişim için 360.000 lirası tesis, 1.000.000 lirası işletme olmak üzere toplam 1.360.000 liralık bir finansmana gereksinim duyulmaktaydı. Ancak işletmeler bankaların koşullarından dolayı kredi kullanımından sakınmaktaydılar. Sektör yıllık %5 düzeyinde kredi-finansman olanağı sağlayacak finans kuruluşlarının arayışı içindeydi (MİTCUM, 1930: 537). Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sadece kazanç vergisinden muafiyet sağlaması bunun da yıllık olarak çok düşük bir miktara tekabül etmesi, buna karşılık hammadde ve oktrua vergilerinin yanı sıra imalathanelerin mallarının satıldığı dükkânlardan ayrıca kazanç vergisi alınması, işletmecilerin şikâyetçi oldukları konulardı. Bu bağlamda gümrük ve oktrua vergisinden muafiyet talep etmekteydiler.

Sektörün üretim boyutunda saçakçı, cehre sarıcı, ipek sarıcı, kalem sarıcı, devre çevirici vesaire gibi usta, kalfa, çırak, amele olmak üzere çeşitli

³ Eskiden kullanılan, 1.283 gramlık bir ağırlık ölçüsü birimi.

kategorilerde çalışan emekçiler bulunmaktaydı. Çalışanların sayısı çeşitli kaynaklarda yüzlerle ifade edilirken resmî kaynaklara yansıyan rakamlar oldukça sınırlıydı. Nitekim Bursa Vilâyeti Sâlnâmesinde (1927) sektörde yüzlerce hatta binlerce emekçinin istihdam edildiği belirtilirken resmî istatistiklerde kentte Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan istifade eden işletmelerdeki toplam işçi sayısı, tamamı erkek olmak üzere, 11'i 14 yaş altında toplam 63 olarak belirtilmişti. Çalışanlara parça başına ücret ödenmekteydi ve ücretler 150 kuruşa kadar çıkmaktaydı (BIUM, 1933: 44).

B. 2. Dericilik (Debagat) Sanayi

Dericilik sektörü kentte önemli bir tarihselliğe sahip olmakla birlikte Cumhuriyet dönemiyle yeniden yapılandırılmıştı. 1926 yılında sektördeki girişimciler bir cemiyet çerçevesinde örgütlenmişlerdi. 1927 yılı itibarıyla Bursa'da elli usta, elli kalfa ve bir o kadar da çırağın çalıştığı, otuz deri işleyen işletme faaliyet göstermekteydi (BVS, 1927: 298). Hammadde olarak koyun ve keçi derisi, manda ve sığır derisi, palamut, yaprak, çam kabuğu, kireç, sodyum sülfid kullanılırken, koyun ve keçi derileri Bursa ve yakın çevresinden, manda ve sığır derilerinin büyük kısmı İstanbul'dan Avrupa, Asya ve Afrika derisi olarak getirilmekteydi. Bu bağlamda 80.000 lira değerinde 5.000 manda derisi ve 2.000 lira değerinde 500 sığır derisi ithal edilirken 18.000 lira değerinde 2.000 manda derisi ise yurt içinden sağlanmaktaydı. Sektörde kuzu ve oğlak derilerinin tamamı Avrupa'ya ihraç edildiği için üretimde kullanılmamaktaydı (MİTCUM, 1930: 516).

Bursa'daki otuz işletmenin toplam tesis ve işletme sermayesi 88.000 lira düzeyindeydi ancak talebe göre üretim yapılamadığından sermaye miktarı azalma eğilimi içindeydi. Sektörün gelişimi ve Avrupa ürünleriyle rekabet edebilmesi için finansal ve yapısal desteğe gereksinim duyulmaktaydı. Finansal alanda 400.000 lirası tesis ve 400.000 lirası da işletme sermayesi olmak üzere 800.000 liralık bir kaynağa ihtiyaç vardı. Yapısal olarak; hayvan cinslerinin iyileştirilmesi, derilerin tulum olarak çıkarılması, esnaf örgütlerine esnaf üzerinde denetim sağlayabilmesi için yetki verilmesi ve üretilen malların denetimi için esnaf cemiyetinden bir kontrolörün görevlendirilmesi gibi düzenlemelerin hayata geçirilmesi istenmekteydi. 1932 itibarıyla sektördeki işletmelerden sadece üçü Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmaktaydı. Birisi tek sahipli ikisi adi şirket niteliğindeki işletmelerden, 8.500 lira değerinde üretim araç ve gerecine sahip olanı kendi mülkünde diğer ikisiyse kiracı olarak buldukları mülklerde üretim yapmaktaydılar. Her üç müessesede de elektrik motoruna dayalı üretim gerçekleştirilmekteydi. Hammaddenin toplam değeri 23.847

lirası yabancı, 28.720 lirası yerli olmak üzere 52.567 liraydı ayrıca üretimde 2.414 lira değerinde başka girdiler de kullanılmaktaydı ve yıllık üretim değeri 61.478 lira düzeyindeydi (BİUM, 1933: 27).

Sektörde Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmayan işletmelerin kazanç vergileri yıllık cirolarının %10'u düzeyindeydi ve söz konusu verginin hiç alınmaması ya da oranın düşürülmesine yönelik sektör çevrelerinde bir beklenti bulunmaktaydı. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan üç işletme dışında hiçbir işletme gümrük vergisinden ve Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun getirmiş olduğu avantajlardan yararlanamamaktaydı. Bu yüzden yurt dışından ithal edilen sığır ve manda derileriyle boya malzemesindeki gümrük vergisinin düşürülmesi istenmekteydi. Öte yandan pek çok sanayi kolundan farklı olarak dericilik sektöründeki işletmeler mesleki eğitim verecek bir yapılanmaya ihtiyaç olduğunu belirterek yabancı uzmanların istihdam edileceği mesleki eğitim kurumlarının açılmasını desteklemekteydiler. Teorik ve pratik sanayi eğitim-öğretiminin sektörün gelişimine ciddi ölçüde yarar sağlayacağını düşünmekteydiler (MİTCUM, 1930: 517).

2.a. Saraçlar

Dericilik sanayisinin yan kolu olarak faaliyet gösteren saraçlar, koşum ve eyer takımları, bavul, çanta vb. materyallerin üretimini gerçekleştirmekteydiler. Bursa'da bu sanayi kolu ince saraçlık ve kalın saraçlık olmak üzere iki kategoride örgütlenmişti. Kalın saraçlık koşum ve teferruatının üretimini, ince saraçlık ise yolcu eşyası üretimi ve fantezi işleri içine alan bir üretim alanını içermekteydi. Kalın saraçlıkta üretici deriyi kendisi imal edip ve ham olarak işlenirken ince saraçlıkta pişmiş derilerin kullanımı söz konusuydu. Bursa'da 30'u kalın, 12'si ince saraçlık yapan toplam 42 saraç bulunmaktaydı. Kalın saraçlar hammadde olarak 4.500 lira değerinde, 900 kilogram ham deri kullanırlarken ince saraçlar ise 32.950 lira kıymetinde 9.000 kilogram kösele, 4.500 kg meşin ve sahtiyan sarf etmekteydiler. Avrupa'daki saraçlarla aynı hammaddeyi kullanmakla birlikte derilerin fantezilik, işleniş ve boyacılık açısından önemli eksikleri bulunmaktaydı. Ürünlerin daha ince ve zarif imalatı ve güzel boyanması, yurt dışıyla rekabeti mümkün kılacak düzenlemeler olarak görülmekteydi (MİTCUM, 1930: 513). İş gücü ve malzeme israfının söz konusu olmadığı sektörde yılın tamamında günde on saat çalışan saraç kalfalarına günlük 50-80 kuruş ücret ödenmekteydi. Üretim sürecinin sonunda ortaya çıkan %3 düzeyindeki ıskartaların yarısından ek şeklinde yararlanılarak geri dönüşümü sağlanırken geri kalanıysa imha edilmekteydi (MİTCUM, 1930: 514).

Kentteki kalın saraçların tesis sermayesi dükkân başına 200 liradan toplam 6.000 liraydı işletme sermayeleri de aynı rakama tekabül etmekteydi. İnce saraçların tesis ve işletme sermayeleri aynıydı ve toplam 2.400 lira düzeyindeydi. Sektörün gelişebilmesi için kalın saraçların tesis sermayesi olarak toplam 30.000, işletme sermayesi olarak da toplam 15.000 liraya ihtiyaç duyulmaktaydı. İnce saraçlığın gelişimi için ise 24.000 lirası tesis, 12.000 lirası işletme olmak üzere toplam 36.000 liralık bir desteğe gereksinim duyulmaktaydı. Bu bağlamda sektör temsilcileri, Sanayi ve Maadin Bankası'nın söz konusu finansmanın sağlanması için kentte bir şube açmasını istemekteydiler (MİTCUM, 1930: 514).

2.b. Kunduracılar

Dericilik sektörünün önemli bir yan sanayi kolu da kunduracılıktı. Osmanlı Devleti sürecinde lonca şeklinde örgütlü olan kunduracılar Cumhuriyet döneminde yaşanan değişim ve dönüşüm sürecinde 1926 yılında yeniden örgütlenmişlerdi. Bursa'da 1927 yılında bu sektörde doksana yakın işletme varken bu sayı 1930'da yüze yaklaşmıştı (BVS, 1927: 299). Sektörde hammadde olarak; kösele, vidala, glase, rugan, podösüet, meşin, sahtiyan, bez, bağ, kanca, kapsol, düğme, firkete, tırente makine ipliği, kauçuk, çivi, kundura ipliği, boya, zımpara kâğıdı, çiriş, mum cila, mukavva, demir, yerli vaketa sarf edilmekteydi. Kösele, meşin, sahtiyan, çiriş, yerli vaketa dâhilden sağlanırken, geri kalan girdiler ise ithal edilmekteydi. İşletmelerin önemli bir bölümü yerli hammadde kullanırken yirmi kadar işletme; hem yerli hem de yabancı girdiyle, Avrupa deri ve tabanı yerli kösele olmak üzere, yıllık 12.000 çift ayakkabı üretmekteydi. Diğer ülkelerdeki aynı girdilerle yapılan üretimde yerli derilerin ayakkabıcılık için istenilen kalitede olmaması, hayvan neslinin iyileştirilmesi zorunluluğunu dayatmaktaydı (MİTCUM, 1930: 520). Sektörde gerek işgücü gerekse makine açısından israfı gerektirecek bir yapılanma yoktu. Iskarta oranı %2-3 gibi düşük bir düzeydeydi, Avrupa'da iskartalardan tutkal yapılmasına karşın Türkiye'de bunu yapacak tesisat bulunmamaktaydı. İşçilere bir çift ayakkabı başına 80 kuruş ödenmekteydi.

Üreticilerin tesis ve işletme sermayeleri 1.000 lira düzeyindeydi ancak üretimin nicel ve nitel bakımdan geliştirilmesi için 10.000'er liralık tesis ve işletme sermayesine ihtiyaç duyulmaktaydı. İşletmelerin küçük ölçekli olması finansman açısından çeşitli güçlükler yaratmaktaydı bu yüzden sektör temsilcileri bir esnaf bankasının kurulmasının söz konusu güçlüklerin

aşılmasını sağlayabileceğini düşünmekteydiler. Öte yandan yıllık cirolarının %15 ine ulaşan kazanç vergisi, hem hammadde hem de üretimden olmak üzere iki defa alınan oktrua vergisi, işletmeleri zorlamaktaydı. Kazanç vergisinin yarı yarıya indirilmesi oktrua vergisinin ise alınmaması istenmekteydi (MİTCUM, 1930: 521). Ayrıca sektörün; Avrupa orjinli ayakkabı ithalatından ötürü bir gerileme sürecinde bulunduğu ileri sürülerek yerli girişimcilerin korunması için gümrük vergilerinin yükseltilmesi talep edilmekteydi. Yasal olarak yerli malı ayakkabı kullanımını zorunlu olmasına rağmen okullarda beyaz tenis ayakkabı istenmesinin sektöre darbe vurduğu bunun yerine yerli renkli ayakkabıların tercih edilmesinin sağlanmasına yönelik bir beklenti bulunmaktaydı.

Sektördeki denetimsizliğin, sağlamlık ve estetik açıdan yetersiz, ucuz ayakkabı üretimine yol açması sektörün gerilemesindeki bir başka önemli faktörü oluşturmaktaydı. Sorunun çözümü için yasal düzenlemeler yapılmasının, %30'u bu çerçevede üretim yapan işletmelerde standardizasyonu sağlayacağı öngörülmekteydi. Bunun dışında işletmelerin, esnaf örgütlenmesine kaydının zorunlu tutularak denetim altına alınmasının standart dışı üretimi önlemede etkili olacağı ileri sürülmekteydi. Üretimin yapılanmasında değişimin zorunluluğu sektör temsilcileri tarafından da anlaşılmıştı. Bu bağlamda geleneksel bir formda, mesleki eğitim-öğretimden ziyade usta-çırak ilişkisine dayalı bir üretim yapılanmasının değiştirilmesi için öneriler getirilmekteydi. Avrupa'ya kunduracılığın teorik yapılanmasını öğrenmek üzere birinin gönderilmesi ve bu kişinin uzmanlık eğitimini tamamlamasını müteakip ülkeye dönerek her vilâyette belirli bir süre kalarak bilgi ve deneyimlerini sektör temsilcileriyle paylaşması, bu önerilerden birisiydi. Böylece Avrupa ürünleriyle rekabet gücünün artması ve sektörel gelişme mümkün olabilecekti (MİTCUM, 1930: 522).

3. Gıda Sanayi

Gıda sektörü içerisindeki en önemli üretim kollardan biri şüphesiz un sanayisiydi. 1927 yılı itibarıyla şehirde altı un fabrikası ve beş değirmen bulunmaktaydı (BVS, 1927: 289).

Tablo 3: Bursa'da Un Sanayi Alanında Faaliyet Gösteren İşletmeler

İSMİ	MEVKİ	NEV'İ	YILLIK ÜRETİM / KG	KURULUŞ TARİHİ
Ömer Lütfü Bey	Bursa Tatarlar	Un Fabrikası	3000	1330
İbrahim Bey	Bursa Odunluk	Un Fabrikası	2500	1339
Ahmed Avni Biraderler	Bursa Çelebi Sultan	Un Fabrikası	2000	1340
Hacı Murteza Efendi	Bursa Kestel Karyesi	Un Fabrikası	2000	1310
Ömer Ağa	Bursa Acemler Civarı	Un Fabrikası	3000	1339
Mahmud ve Mehmed Biraderler	Bursa Acemler Civarı	Un Fabrikası	1500	

1932 yılında Bursa'daki un sanayi alanında faaliyet gösteren işletmelerin sayısı 18'e ulaşmıştı ve bunların 5'i 1923'ten önce kurulmuştu. Bu işletmelerin 12'si bir kişiye aitken, 5'adi, biri komandit nitelikteydi ve 17'si kendilerine ait gayrimenkullerde birisi kiracı olarak bulunduğu yerde üretim yapmaktaydı. İşletmelerden 5'i su motoru, 1'i buhar motoru, 4'ü tenvir gazı, 5'i yağ, benzin vs. motoru, 3'ü ise muhtelif vasıtalarla olmak üzere toplam 426.250 lira kıymetindeki üretim araçlarıyla faaliyet göstermekteydiler (BİUM, 1933: 17).

Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan bu işletmelerde tamamı erkek 120 kişi istihdam edilmekteydi. Ayrıca biri Türk diğeri yabancı olmak üzere iki fen memuru ve ikisi Türk birisi yabancı olmak üzere üç idare memuru görev yapmaktaydı. Üretimde kullanılan hammaddenin toplam değeri; 3.400 lirası yabancı, 822.726 lirası yerli olmak üzere toplam 826.126 liraydı. İşletmelerin üretimi için sarf ettikleri diğer girdilerin toplam değeri ise 14.885 liraydı. Un sanayinin yıllık üretim değeri ise 918.747 liraya ulaşmaktaydı (BİUM, 1933: 19).

3. a. Çeltik Sanayi

Bursa'da 1924 yılı itibarıyla adi şirket niteliğinde üretim yapan bir tane çeltik fabrikası bulunmaktaydı.⁴ 1930'da bu işletmede 150.000 kilogramı Bursa'dan, 700.000 kilogramı Adana'dan, Kars ve havalisinden olmak üzere 850.000 kilogram çeltik işlenmekteydi. Yurt dışındaki çeltik fabrikalarının

⁴ Bursa Vilâyet Sâlnâmesi (1927) bu rakam üç olarak verilmişse de büyük olasılıkla ilçelerdeki işletmeler de dikkate alınmış olmalıdır.

sahip oldukları büyük sermayeler sayesinde tarımsal üretim de yapabilmeleri, alivre usulüyle aldıkları ürünleri işlemeleri, maliyetlerin düşmesine ve daha fazla ihracat yapılmasına imkân yaratmaktaydı. Bu bağlamda çeltik tohumlarının ıslâh edilmesi, ekim esnasında darıdan arındırılması, Bursa'da ziraat okulunda kurulacak küçük ölçekli bir tohum istasyonu ile tohumların karışmasının önlenmesi, Sanayi ve Maadin Bankası'nın bir şube açarak kredi olanaklarının genişletilmesi ve en az 6 ay vadeli kredilerin sağlanması sektörün gelişimi açısından önemliydi (MİTCUM, 1930: 532).

Fabrikanın tesis sermayesi 25.000, işletme sermayesi ise 5.000 liraydı ve bir kurutma makinesi ile diğer alet-edevatın edinilebilmesi için tesis sermayesinin 10.000 liraya, işletme sermayesinin de 25.000 liraya çıkartılması gerekmekteydi. Bankaların uzun vadeli ve düşük faizli kredi konusunda istenilen düzeyde destek sağlayamaması işletmenin gelişimi bakımından zorluklar yaratmaktaydı. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletme; kazanç vergisi, muamele vergisi ve çeltikler için oktrua vergisi ödemişti. Bununla birlikte işletmede kullanılan ara ve yatırım mallarının tamamı ithal olduğundan gümrüklendirme bağlamında sorunlar yaşanmaktaydı. Örneğin taşları perdahlamak için kullanılan 150 lira değerindeki, elmas içeren bir çelik parçanın, değerli taş olarak kabul edilmesi ve 4.000 lira gümrük vergisi çıkarılması üzerine parça gümrükte bırakılmıştı (MİTCUM, 1930: 533). Nakliyat tarifelerinin yüksekliği de işletmenin önündeki zorluklardan biriydi, Orhangazi'den 1,5-2 kuruşa gelen çeltik, aynı fiyata Mersin'den Bursa'ya getirilmekteydi.

Çeltiklerin cinsine göre %25-%60 arasında pirinç elde edilmekteydi ve işlenmeden sonra kalan atıkların %25'i kabuktu, gerisi darı, saman, karamuk, un vb oluşmaktaydı. Kabuklar yakılarak fabrikadaki makinelerin çalışması gerekli enerjinin elde edilmesinde, unlarsa hayvancılıkta kullanılmaktaydı ve kilosu 1-4 kuruş arasında satılmaktaydı. İşletme Ekim ayı başından Nisan sonuna değin olan zaman diliminde işçi ve usta olmak üzere 11 kişiyle üretim yapmaktaydı. Günde 10 saate kadar çalışmalarını karşılığında kendilerine 1-4 lira arasında değişen ücretler ödenmekteydi. 1932 yılında 25.000 lira değerinde üretim araç ve teçhizatı ve 13 çalışan ile üretimine devam etmekteydi (BİUM, 1933: 20-22).

3.b. Zeytinyağı ve Sabun Sanayi

Bursa'da 1932 itibarıyla Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan üç zeytinyağı işletmesi faaliyettedir. 18.500 lira değerinde üretim araç ve teçhizatına sahip olan işletmelerden ikisi kendi mülkünde birisiyse kiracı olarak buldukları mülklerde üretim yapmaktaydılar. Müesseselerin ikisi buhar motoruyla biriyse benzin motoruyla imalat faaliyetlerini yürütmekteydi. Söz konusu işletmelerde toplam 31 kişi istihdam edilirken, yıllık üretim değeri 81.700 liraya ulaşmaktaydı (BİUM, 1933: 30-31).

Sabun sanayisinde ise hammadde olarak zeytinyağı, tuz, kireç, sudkostik, solvait ve torba kullanılmaktaydı. Zeytinyağı, tuz ve kireç yerli kaynaklardan sağlanırken diğer kimyasallar ithal edilmekteydi. Kentteki iki işletmede 55.000 lira değerinde 100 ton zeytinyağı, 2.200 lira değerinde 10 ton sudkostik, 700 lira değerinde 5 ton solvait, 400 lira değerinde 4 ton tuz ve 200 lira değerinde 10 ton kireç sarf edilmekteydi. İşletmelerden birinin tesis sermayesi 10.000, diğerininki ise 3.500 lira, işletme sermayeleri ise işletme başına 5.000 liraydı. İşletmeler tesisat sermayesini yeterli görürken işletme sermayesinin 20-25.000 liraya yükseltilmesinin sektörün gelişimi açısından önemli bulmaktaydılar (MİTCUM, 1930: 530).

Üretimin nicel ve nitel olarak geliştirilmesi için bankalardan sağlanan kredilerin kısa vadeli, %18 gibi yüksek bir düzeyde bulunması, finansal anlamda zorluklar yaratmaktaydı. 1932 yılına gelindiğinde Bursa'da Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan, birisi adi diğeri kolektif niteliğe sahip iki zeytinyağı ve türevleri üretimi yapan işletme bulunmaktaydı. 37.000 liralık üretim araçlarına sahip tesislerden birinde gaz diğeri benzine motorlarıyla üretim faaliyetleri gerçekleştirilmekteydi. Toplam 37 kişinin istihdamının sağlandığı iki işletmede çalışanların tamamını erkekler oluşturmaktaydı. Üretimde 1.600 lirası ithal, 51.479 lirası yerli olmak üzere toplam 53.079 lira kıymetinde hammadde kullanılmaktaydı ve yıllık üretim değeri 82.390 liraya ulaşmaktaydı (BİUM, 1933: 89).

3. c. Çikolata, Şekerleme, Helva ve Levazımı Sanayi

Şehirde bu alanda beşi 1923'ten önce birisi ise 1925'te açılmış altı işletme bulunmaktaydı. 16.700 lira değerinde üretim araç ve teçhizatına sahip olan müesseselerin üçü kendi mülkünde üçüyse kiracı olarak buldukları yerlerde faaliyet göstermekteydi. Müesseselerin beşi elektrikli biriyse benzin motorlarıyla üretim yapmaktaydı. Sektördeki işletmelerde

toplam 26 kişi çalışmaktaydı ve üretim için kullanılan hammaddenin tamamı yerli olmak üzere 66.749 lira değerindeydi. Bunun dışında 5.735 lira değerinde başka girdiler de sarf edilmekteydi. Yıllık üretim değeri ise 83.925 liraya ulaşmıştı (BİUM, 1933: 27).

3. d. Yağ Sanayi

Sektörde hammadde olarak, susam, şeker, kakao, kuru ve yaş meyve kullanılmaktaydı. Şeker ve kakao ithal, susam yerli, kuru ve yaş meyvelerin 1/3'ü ithal geri kalanıysa yerliydi. Yıllık 7.700 lira değerinde 35.000 kilogram susam, 220 lira değerinde 200 kilogram kakao, 700 lira değerinde 1.000 kilogram yaş ve kuru meyve, 14.700 lira değerinde 35.000 kilogram şeker sarf edilmekteydi. Kentte bu alanda faaliyet gösteren beş işletmenin tesis sermayesi 20.000 lira, işletme sermayesi ise 25.000 liraydı ancak sektörel gelişimin sağlanabilmesi için 100.000 lirası tesis, 125.000 lira da işletme sermayesine ihtiyaç duyulmaktaydı. Bankaların iki aylık %18 faizli iki kefil ve komisyon karşılığında kredi vermeleri finansman alanında güçlükler yaratmaktaydı. Bu yüzden Sanayi ve Maadin Bankası'nın kentte bir şube açarak, tesis sermayesi karşılığında 5.000-10.000 liralık asgari altı aylık kredi olanaklarının yaratılması istenmekteydi (MİTCUM, 1930: 528).

Muamele ve oktrua vergilerinin ağır bir yük oluşturmasından dolayı vergi oranlarında düşüş beklentisi bulunmaktaydı. Oktruadan muafiyet ve emek yoğun işletmelerin muamele vergisinden muaf olmasının yarattığı haksız rekabetin önlenmesi, sektör temsilcilerinin öncelikli istekleri arasında yer almaktaydı. Kullanılan hammaddelerin bir bölümünün ithal olması ve bunların direkt ithali olanağının bulunmaması ancak araçlar vasıtasıyla gümrüklendirilmiş hammaddelerin alımının maliyetleri yükseltmesinin Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmayı zorlaştırdığı görülmekteydi. Kışın sekiz yazın on saat çalışma karşılığında işçilere günlük 80-150 kuruş arasında bir ücret ödenmekteydi (MİTCUM, 1930: 530).

4. Metal Sanayi (Torna, Tesviye, Döküm)

1927 yılında Bursa'da yıllık üretimi 8.500 kilogram olan üç dökümhane, yıllık üretimi 11.300 kilogram olan altı torna imalathanesi ve yıllık 1.450 adet üretim yapan üç pulluk imalathanesi ayrıca yılda 700-800 kadar araba imal eden yirmi beş araba atölyesi bulunmaktaydı. Üretilen arabaların çoğu Karaköy ve Eskişehir yoluyla Konya, Adana ve Ankara'ya gönderilmekteydi (BVS, 1927: 258). Sektörde kullanılan hammadde üretim alanına göre

değişiklik göstermekteydi. Bu bağlamda dökümcülükte bakır, pirinç, kalay ve tunç, torna ve tesviyecilikte ise; kompozisyon (bakır, antimon ve kurşun halitası), çelik, demir, font ve pirinç kullanılmaktaydı. Girdi olarak kullanılan hammadde büyük ölçüde ithaldiydi. Sektör otomotiv endüstrisinin yedek parça ihtiyacını da karşılamaktaydı. Ancak parça üretiminin krom-çelikten imal edilmesi, söz konusu alışımın Türkiye'ye getirilmemesinden ötürü parça üretimini güçleştirmekteydi. Krom-çeliğin ülkeye bol miktarda ve gümrüksüz ithalinin sağlanmasının ülkede otomotiv yedek parça üretiminin gelişimine katkı sağlayacağı ve bu alanda dışa bağımlılığın azalacağı ön görülmekteydi. Öte yandan sementasyon işlemi için gerekli kimyasalların İstanbul'da bir Ermeni girişimcinin tekelinde olmasından ötürü rekabet güçlerinin azaldığı sektör temsilcileri tarafından dile getirilmekteydi (MİTCUM, 1930: 520). Sektör otomotiv dışında kentteki ipekli mensucat fabrikalarıyla un fabrikalarına da parça desteği sağlamaktaydı. Birisi motorla diğeri buharla çalışan iki büyük dökümhânedeyse, mensucat, ipek ve gıda sanayisinde kullanılan üretim araçlarına ait bilimum parçaların dökümleri gerçekleştirilmekteydi (BVS, 1927: 290).

Torna ve tesviyecilikte tesis sermayesi 2.000 lira, dökümcülükte ise tesis sermayesi 500-600 lira civarındaydı. İşletme sermayesi işçiliğın işletme sahipleri tarafından gerçekleştirilmesinden ötürü belirlenmemişti. Torna ve tesviyeciliğın gelişebilmesi için gerekli tesis sermayesi 12.000, dökümcülük için ise 2.000 lira düzeyindeydi. Torna ve tesviye için 4.000-5.000, dökümcülük içinse 1.000 liralık bir işletme sermayesinin ihtiyacı karşılayacağı düşünölmekteydi. İpotek karşılığında sektördeki işletmecilere 6-12 aylık kredi vererek sektörel gelişime katkı sağlayacak bir finansman kuruluşuna ihtiyaç duyulmaktaydı (MİTCUM, 1930: 518).

Sektördeki işletmelerin yıllık kazançları ortalama 600 lira düzeyindeydi. Buna karşılık, 32 lira kazanç, 25 lira oktrua ve 30 lira muamele vergisi ödemelerinden dolayı gelirlerinin %15'i vergiye gitmekteydi. İşletme sahipleri vergi yükünün sektörel gelişim açısından olumsuz bir durum yarattığını ileri sürmekteydiler. Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun; işletmeler için öngörmüş olduğu kullanılan makine gücü ve işçi sayısı (5 beygir güç ve yıllık 1.500 lira işçi ücreti ödenmesi) çerçevesindeki limitlerin, kentteki işletmeler tarafından (2 beygir) ve işçi sayısı (2 şer işçi-750 lira) sağlanamamasından dolayı çoğu işletme Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanamamaktaydı. Bununla birlikte şehirde küçük ölçekte, motorla

çalışan beş torna fabrikası bulunmaktaydı. Sektör açısından ilginç olan nokta ise; girdisi önemli ölçüde dışa bağımlı olan bu sektörde, işletmecilerin gümrük vergileri ve başka ülkelerdeki gümrüklendirme konusuyla alakadar olmamalarıydı (MİTCUM, 1930: 519).

4. a. Bıçakçılık

Bursa'nın sanayi kolları arasında geleneksel bir yeri olan bıçakçılık sektöründeki girişimciler 1926'da bir esnaf örgütlenmesi çerçevesinde bir araya gelmişlerdi. 1927 yılı itibarıyla şehirde 47 işletme bu alanda faaliyet göstermekteydi, 1930'da bu sayı 30'a gerilemişti. Sektörde girdi olarak çelik, fakfon, ege, sarı teneke, çinko, nikel, kurşun, kalay, demir tel, fakfon tel ve bağın yanı sıra manda, koyun, keçi, karaca boynuzu, sığır kemiği, geyik ayağı, şimşir, davulgu ve ceviz ağacı kullanılmaktaydı. Hammaddenin dörtte üçü ithal dörtte biriyse yerliydi (BVS, 1927: 299). Avrupa'da bıçak ve çakılar dökme olarak, Bursa'da ise çubuk çelikten dökülerek ve eğelenerek üretim gerçekleştirilmekteydi bu yüzden sektörde emek yoğun bir üretim formasyonu baskındı. Özellikle Almanya'dan gerçekleştirilen ithalat bu geleneksel üretim sektörüne ciddi darbeler vurmaktaydı (EHUR, 1927: 212).

İşletmelerin fabrikasyon üretime geçebilmesi için işletme başına 500 lira olan tesis sermayesinin 5.000 liraya yükseltilmesi gerekmekteydi. Ancak pek çok sanayi kolunda olduğu üzere bıçakçılar da faiz oranlarının yüksekliğinden dolayı finansman konusunda güçlükler yaşamaktaydılar. Sanayi ve Maadin Bankası'nın Bursa'da bir şube açması veya Bursa'daki Ziraat Bankası'nın %6-7 nispetinde bir faizle kredi imkânı yaratmasının sektörün gelişimi açısından yararlı olacağı belirtilmekteydi (MİTCUM, 1930: 523). Öte yandan oktrua ve kazanç vergilerinin, tüm gelirlerin %25'ine tekabül etmesi ciddi bir sorundu. Bu bağlamda oktrua vergisinin kaldırılması, kalfaların kazanç vergilerinin de işletmeler tarafından ödenmesi uygulanmasına son verilmesi istenmekteydi. Ayrıca hükümetin sektördeki işletmecilere tesis ve işletme sermayesi desteği sağlaması bunun mümkün olmaması durumunda el tezgâhlarında üretim yapan havluculara tanınan Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanma olanağının sektördeki işletmelere de tanınması işletme sahiplerince dile getirilmekteydi. Böylece $\frac{3}{4}$ 'ü ithal olan girdileri dikkate alındığında sektörün gümrük vergisinden muafiyeti mümkün olabilecekti.

5. Ahşap Ürünleri (Marangoz, Doğrama ve Mobilya) Sanayi

1932 yılında şehirde Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanarak ahşap ve türevlerine yönelik üretim yapan, 4'ü bir kişiye, biri ise adi nitelikte 5 işletme bulunmaktaydı (BİUM, 1933: 47). Hammadde olarak Avrupa'da olduğu gibi çam, gürgen, ceviz ve ithal edilen kontrplak sarf edilmekteydi. 1932 yılı itibarıyla 18.607 lira değerindeki üretim araçlarıyla faaliyetlerini gerçekleştiren işletmelerden dördünde elektrikli birinde ise akaryakıtlı çalışan motorlar kullanılmaktaydı. Beş işletmenin hammadde kıymeti, 261 lirası ithal, 9.631 lirası yerli olmak üzere toplam 9.892 liraydı ve yıllık üretim değeri 20.966 liraya ulaşmaktaydı (BİUM, 1933: 49). Toplamda 33 kişinin istihdam edildiği müesseselerde çalışanların tamamı erkekti ve günde ortalama 8-10 saat çalışma karşılığında, işçi ve ustalara 50-250 kuruş arasında ödeme yapılmaktaydı (BİUM, 1933: 50). Üretim sonunda ortaya çıkan atıklar mahrukat olarak kullanılmaktaydı.

Sektörün içinde bir yan kol olarak faaliyet gösteren sandalyecilikde ise 1932 yılı itibarıyla Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan istifade eden iki sandalye imalathanesi bulunmaktaydı. 11.000 lira değerinde üretim araçlarına sahip olan işletmelerden biri kol gücüyle diğerye makineli üretim yapmaktaydı. Üretim emek boyutunda ise 22 erkekten oluşan bir işgücü söz konusuydu. Kullanılan hammaddenin kıymeti, 2.767 lirası ithal, 2.566 lirası yerli olmak üzere toplam 5.333 liraydı ve yıllık üretim değeri 13.938 liraya ulaşmıştı (BİUM, 1933: 53-55).

Kentteki beş işletmenin toplam tesis sermayesi 20.000 liraydı, işletme sermayesi ise yok denecek düzeydeydi. Üretim sürecinde ağacın kurtlardan arındırılması ve damarlarının yok edilmesinde kullanılan istim makinesinin önemi büyüktü. Ancak makinenin ülke içinde bulunmaması üretimde önemli kayıplara neden olmaktaydı. Üretimin geliştirilmesi ve kayıpların önlenmesi açısından 50.000 lirası tesis, 25.000 lirası işletme olmak üzere toplam 75.000 liralık finansman desteği gerekmektedir. Ancak kısa vadeli ve kefalet gerektiren kredi koşulları sektörün parasal kaynak bulmasını güçleştirmekteydi. Bu yüzden sektördeki girişimciler Sanayi ve Maadin Bankası'nın kentte bir şube açmasını istemekteydiler (MİTCUM, 1930: 525).

Sermaye derinliği fazla olmayan sektörde işletme sahipleri, toplamda %12'ye ulaşan vergi yükünün ağır olduğunu, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan

yararlanarak diğ er vergilerden muaf oldukları gibi muamele vergisinden de muaf tutulma beklentilerini dile getirmekteydiler. Banka mektubu veya depozito olmadıkça gümrükten makine, teçhizat ve hammadde ithalinin mümkün olmaması sektörel gelişme önündeki engellerden biri olarak görülmekteydi. Bu bağlamda yerel sanayi ve ticaret odalarının gümrük idarelerine yazacakları bir mektupla sektörün ithal ettiği malların gümrük vergisinden muaf tutulması istenmekteydi (MİTCUM, 1930: 526).

Sonuç

Bursa Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin en önemli üretim-sanayi merkezlerinden birisi olma niteliğini korumuştur. Kentte tekstil, gıda, deri, metal ve mobilya gibi üretim kollarının oluşturduğu bir sanayi yapılanması mevcut olmakla birlikte ipek ve ona bağlı üretim faaliyetlerinin kent ekonomisindeki ağırlığı süreklilik göstermiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında kentteki yabancılar ve Museviler özellikle ipekçilik sektöründe ön plana çıkmışlardır. Ancak 1930'lu yılların başında Türk-Müslüman girişimciler tüm sanayi kollarında hem sermaye hem de işletmecilik bağlamında hâkim unsur hâline gelmişlerdi. Benzeri bir durum üretimin emek boyutunda da gözlenmekteydi. İpekçilik başta olmak üzere tüm üretim sektörlerinin emek boyutu Türklerden oluşmuştu. Kadınlar ipeğe dayalı üretim kollarında yoğun olarak istihdam edilmişti. Bu bağlamda sermayenin ve emeğin etnik ve dinsel kompozisyonu önemli ölçüde değişmiştir.

Kentteki sanayi sektörlerinin üretim süreçlerinde önemli ölçüde yerli hammadde kullandıkları saptanmıştır. Yalnızca metal ve deri sanayilerinde kullanılan temel girdilerin ağırlıklı olarak yurtdışından sağlandığı görülmüştür. Öte yandan merkezi yönetimin gerçekleştirdiği yasal düzenlemeler ve mekanizasyon sürecini kolaylaştıran gümrük politikaları sayesinde üretimde önemli artışlar sağlanmıştır. Tekstil sektöründe bu gelişmelerin de etkisiyle ihracat-ithalat dengesinde ülke lehine bir değişim gerçekleştirilmiştir. Tekstil sanayisinde mekanizasyon sürecinin yanı sıra yeni bilimsel tekniklerin izlenmesi-uygulanması, sektörü mesleki eğitim-öğretim alanında öncü bir konuma ulaştırmıştır. Tekstil dışındaki sektörler, modern bir sanayi yapılanmasının gerekliliklerini yerine getirme konusunda farklı düzeylerde performans göstermiştir. Genel olarak endüstriyel işletmelerin mesleki eğitim-öğretim alanındaki gelişmeleri izleme, örgütlenme ve uygulama konusunda kayıtsız oldukları görülmüştür.

İSTATİSTİKSEL VERİLERİN İŞİĞİNDA
CUMHURİYETİN ONUNCU YIL DÖNÜMÜNDE
BURSA'DAKİ BAŞLICA SANAYİ SEKTÖRLERİNİN DURUMU

Vergilendirme, kentteki tüm üretim kollarının şikâyetçi oldukları bir konu başlığı olarak sivrilmiştir. Başta oktrua olmak üzere kazanç, muamele ve gümrük vergilerinin, sektörel kazanç marjlarına göre yüksekliği, vergilerin belirlenmesi ve uygulanmasındaki eksiklikler eleştiri konusu olmuştur. Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sağladığı muafiyet ve avantajlar vergilendirme bağlamında önemli olmakla birlikte yasanın uygulanmasındaki eksiklikler zaman zaman ön plana çıkmıştır. Özellikle küçük işletmelere tanınan çeşitli muafiyetlerin sanayi alanındaki büyük ölçekli işletmeleri küçülmeye yönelteceği yolunda çıkarımlar yapılmışsa da de istatistiki veriler bunu doğrulamamıştır.

Bursa'daki sanayi kollarının üretim ve pazarlama örgütlenmesinde kredi-finansman ihtiyacı önemli bir yer tutmuştur. 1929 Ekonomik Buhranı işletmelerin hem yatırım hem de işletme maliyetlerini yükseltirken kredi-finansman ihtiyacını da arttırmıştır. Ancak kentteki sınırlı sayıdaki bankaların günün koşullarına göre yüksek faizli kısa vadeli kredi koşulları, işletmeler açısından kayda değer bir güçlük yaratmıştır. Bu bağlamda uzun vadeli düşük faizli kredi olanağı temin edecek finans kurumlarının eksikliği kendisini hissettirmiştir.

Cumhuriyetin onuncu yıl dönümü itibarıyla Bursa'daki sanayi kolları önemli ölçüde mekanizasyon sürecine dâhil olmuştur. Bu durum sanayi üretiminde istatistiklere de yansıyan artışlar sağlamıştır. 1929 Ekonomik Buhranı'na rağmen işletme sayılarında ve üretim hacminde bu dönemde istikrarlı bir yükseliş gözlenmiş, savaş yıllarının kentün üretim örgütlenmesinde yarattığı olumsuzluklar önemli ölçüde giderilmiştir. Kentin sanayi yapılanması, üretim araçları dışında, sermaye, emek, hammadde boyutunda ulusal bir nitelik kazanmıştır. Böylece ulusal kaynaklara dayalı, modern, kendi kendine yetebilen, bir iktisadi yapılanma hedefine yönelik adımlar Bursa'da üretimi ve sanayiye şekillendirmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

(BOA) Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, DH. ŞFR. D. 64/39.

Akşam, 6 Ekim 1929, S. 3945.

Akşam, 7 Şubat 1930, S. 4068.

Ertuğrul, 18 Mayıs 1916, S. 325.

Resmi Gazete, 15 Haziran 1927.

- American Silk Journal* (March 1921), New York.
- Levant Trade Review*, Vol. VIII (July-1920) No: 7, The American Chamber of Commerce for the Levant New York.
- (TVM) *Ticaret Vekâleti Mecmuası Yıl. 1, S. 2* (1340), İstatistik Müdüriyeti, Yenigün Matbaası, Ankara.
- (TVM) *Ticaret Vekâleti Mecmuası Yıl. 1, S. 3* (1340), İstatistik Müdüriyeti, Yenigün Matbaası, Ankara.
- 10 Yıl İçinde* (1933), Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa.
- 1913–1915 Osmanlı Sanayi İstatistikleri* (1917), Ticaret ve Ziraat Nezareti, İstanbul. (OSİ: Osmanlı Sanayi İstatistikleri 1913-1915)
- 1927 Sanayi Sayımı* (1969), Başbakanlık Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara.
- 1930 Sanayi Kongresi Raporlar-Zabıtlar* (1930), Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umûm Merkezi, Ankara. (MİTCUM: Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umûm Merkezi)
- Sanayi İstatistikleri (Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyetleri)*, No: 27 (1933), Başvekâlet İstatistik Umûm Müdürlüğü, Devlet Matbaası, Ankara. (BİUM)
- (BİYMY) *Bursa İl Yıllığı Mâlî Yıl* (1934), Bursa Belediyesi Neşriyatı, Bursa.
- Bursa Sergisi Rehberi 1923* (1923), Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul.
- (BVS) *Bursa Vilâyeti Sâlnâmesi 1927* (1927), Bursa Vilâyeti Matbaası, Bursa.
- (HVS) *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi 1316* (1898), Bursa Vilâyeti Matbaası, Bursa.
- (HVS) *Hüdâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi 1324* (1906), Bursa Vilâyeti Matbaası, Bursa.
- (TİBVR) *Ticari ve İktisadi Bursa Vilâyeti Rehberi* (1926), Türkiye Salon ve İlanât Gazetesi, İstanbul.
- (TTS) *Türk Ticaret Sâlnâmesi 1926-1927* (1926), İktisadi Tedkîkât Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, İstanbul.
- AKKUŞ, Turgay (2008), “Bir İktisadi Siyasa Projesi: Millî İktisat ve Bursa”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 16-17, s. 119–141.
- AKKUŞ, Turgay (2010), *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul.

İSTATİSTİKSEL VERİLERİN İŞİĞİNDA
CUMHURİYETİN ONUNCU YIL DÖNÜMÜNDE
BURSA'DAKİ BAŞLICA SANAYİ SEKTÖRLERİNİN DURUMU

- ATAMAN, Sedat (1938), *Ekonomik ve Endüstriyel Bursa*, Bursa Sesleri Neşriyat Yurdu Yayınları, Bursa.
- BRAUDEL, Fernand (2017), *Maddi Uygarlık-Dünyanın Zamanı*, Çev. Mehmet Ali KILIÇBAY, İmge Kitabevi, Ankara.
- Captain C. H. Courthope-Munroe (1921), *General Report On The Trade And Economic Conditions Of Turkey, January 1921*, Department Of Overseas Trade, Dublin.
- Cenûb-i Marmara Havzası Bursa Vilâyeti Coğrafyası* (1927), Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti, Devlet Matbaası, İstanbul. (EHUR: Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti).
- DALSAR, Fahri (1960), *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul.
- ELDEM, Vedat (1994), *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- GENÇ, Mehmet (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (2014), *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-1*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 54. Basım, İstanbul.
- RAVNDAL, G. Bie (1926), *Turkey A Commercial And Industrial Handbook*, Washington D.C.
- STOTZ, Carl Louis (1939), "The Bursa Region of Turkey", *Geographical Review* Vol. 29, No. 1 (January 1939), 81-100.
- TOPRAK, Zafer (2012), *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul.
- TÖKİN İsmail Hüsrev (1949), *Rakamlarla Türkiye C. II*, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara.
- ÜSKÜDARİ, Faruk (1972), *Eski Bursa'dan Notlar*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara.